

5. fejezet.

Jogi tanszék.

A 19. század 30-as éveiben egyházunkban különösen az iskolai ügy iránt élénk érdeklődés és mozgalom észlelhető. Ennek a mozgalomnak vezére Iszlai László felügyelő-gondnok, mozgató szelleme és lelke Brassai, szerve az 1841-ben szervezett *nevelésügyi bizottmány*. Ennek a bizottságnak egyik munkás és buzgó tagja Mikó Lőrinc. A mozgalom eredménye a kolozsvári kollégium tanulmányi rendjének az alsó tagozaton 1842-ben Korondon tartott zsinaton teljes átalakítása, a latin helyett a magyar nyelv tanításnyelvül való kimondása, az osztályrendszer helyett a szakrendszer beállítása, majd 1845-ben az iskolai törvények modern szellemben való megalkotása a homoródalmási zsinaton. 1847 május 2-án a kolozsvári Főtanács *felállította a jogi tanszéket*. A tanszékre a lengyel származású Rédiger Károly tordai postamester még 1843-ban 10.000 ezüst rfrt alapítványt tett azzal a kikötéssel, hogyha a Rédiger-fiúk közül valamelyik arra a tanszékre alkalmas lesz, az, ellenkező esetben Mikó Lőrinc választassék meg tanárnak. A tanszék szervezése azért késett, mert az alapítványt csak apránként fizette be s 2000 frtot oly feltétellel adott, hogy annak kamata fiúutódai preceptorának adassék fizetésül. Az egyik fia, Károly 1858-ban az alap visszaadását kérte azon az okon, hogy ő gondoskodik a nevelésről. S perrel is fenyegetőzött, mert az osztrák kormány a jog tanítását megtiltván, az alapot nem lehetett céljára fordítani. Az egyház nagyobb részét vissza is adta.

A Főtanács a „törvénytanító szék” tantervét így állapította meg: A tanítás folyó évi szept. 1-én kezdődjék. A jogtudományi tanfolyam két éves. Tanulmányok: a) Hazai törvénytudomány: köz- és magánjog a nemes székely nemzet *constitutio*ival, a nemes szász nemzet *statutum*aival együtt; büntetőjog, törvényhozási rend, törvényes és közigazgatási írásmód. b) Természetjog. c) Római polgári jog. d) Politikai tudományok, főképen a rendőrségtan (*politia civitatis*) és a közgazdaságtan, kereskedelem és pénzügy. e) *Doppia*. A *doppiát* a *mathezis* professzora tanítja; a természetjogot, mint eddig is, a filozófiai kurzuson tanítják. A tanulmányok beosztása: egyik év I. félévben: hazai köz- és magánjog; második félévben: büntetőjog, törvénykezési rend, törvényes és közigazgatási írásmód. Másik év első felében: római polgári jog, politikai tudományok elemei, rendőrségtan; második felében: kereskedelem, pénzügy, vagy a közgazdaságtan. Ezek taníttassanak az I—II. éveseknek s így

két osztálynak együtt napi 2 órában. A doppia minden második évben hetenként rendkívülileg 1 órán. Az órák úgy osztandók be, hogy a theologiai kurzus óráival ne ütközzenek, hogy a papnövendékek is, ha tetszik, hallgathassák. Az E. K. Tanács „tollvivősége” összeköttetik a tanári állással, mely a rektorság és paedagogarchatus viselésétől felmentetik. A megválasztandó tanár legyen stallumos és gyakorló ügyvéd.

A Főtanács Mikó Lőrincet választotta tanárnak. A választás annyira szíve szerint volt az ifjúságnak, hogy másnap fáklyászenével tisztelte meg, Mikót már 1827-ben és 1829-ben ajánlották külföldi akadémiára a tanárok, de körülményei miatt nem ajánlkozott, hanem jogi pályára lépett s 1833-ban letévén a vizsgát és ügyvédi esküt, Kolozsvárt telepedett le s keresett ügyvéd volt a városban, de az egyházi ügyek iránt is érdeklődött. 1835-ben a tordai zsinat egyházi tanácsossá választotta. A jogi tanszékre „minden szavazatok teljes elnyerésével” választották úgy, hogy az egyházi tanácsnak jegyzője is legyen. De a jegyzői teendők alól azon az okon, mert tanítványai számára tankönyvet akart írni, egyidőre felmentetett. Hivatalába 1847 szept. 5-én iktattatott be. Székfoglaló értekezése a nemzeti életről szólt. Vezető gondolata az, hogy a polgári társaságnak alapja az igazság, célja az igazság érvényesítése e szabadság által. Legjobb kormányforma az alkotmányos, melynek biztosítására legtöbb kezességet nyújt az alkotmányos örökösödési monarchia, mert ennek kebelében fejlődnek a legszebb polgári erények, a törvénytisztelet és hazaszeretet. A köztársasági kormányformáról az a megállapítása, hogy az csak Maratokat és Dantonokat szül s végül hálát ad Istennek, hogy olyan országlás alatt él s azoknak kell engedelmeskednie, akiket szeret.

Másnap megkezdette előadásait. De pályája nagyon rövid volt. Kiűtött a szabadságharc s az egyházi tanács az iskolai év vége előtt megszüntetvén a tanítást, Mikó leszállott a jogi és politikai tudományok tanszékéről, hogy többé sohase üljön arra. Mikó meggyőződéssel és hittel csatlakozott a nemzeti mozgalomhoz: közlegénynek állott be a városi nemzetőrségbe. Tagja lett annak a bizottságnak, melynek hivatása volt véleményt mondani az unió módozatairól. Nyugodt, komoly és higgadt gondolkodásával az ellentétes felfogások között a mérséklés és közvetítés szerepe jutott neki.

Mikónak a jogi tanszékkel kapcsolatos működéséről nincs miért részletesebben szólnunk. Az ő felejthetetlenül értékes munkája ott nyilvánult, alapos jogi tudása ott érvényesült, mikor az Entwurffal szemben egyházi autonómiánkat kellett védenünk. 1848. májusában lelépett ugyan a jogtanári székről,

de a tanári hivatalból nem. 1850. nov. 8.-án megkezdődtek az előadások a diákoknak is, kiknek Mikó tanította a németet, az a Mikó, aki azelőtt a Corpus jurist és Verbőczit forgatta s azután az Entwurf németesítő törekvéseinek legerősebb, legelszántabb és következetesebb ellenzője lett az egyház felterjesztéseiben. 1862.-ben pénztárnokká választatván, hűséges és takarékos őre lett az egyház pénzügyeinek, melyeket a kelle-ténél aggasztóbb színben szeretett feltüntetni, hogy a támadható igényeket mérsékelje.

A jogi tanszék felállításáról eltérők a nézetek. Benczédi a kollégiumi tanárok összeállított kézirati életrajzában azt mondja, hogy „az unitáriusoknak százados óhajtása teljesült” a tanszék szervezésével. Kovácsi „elvitathatatlanul jószándékú, de korlátolt felfogású és elfogult” törekvésnek tartja azok buzgólkodását, akik a tanszék felállítását sürgették, amely legalábbis felesleges volt, minthogy Kolozsvárt két intézetnél volt már ilyen tanszék s tanulóinknak megvolt az útja és lehetősége, hogy oda átjárhassanak. Igaz azonban, hogy a bennlakó joghallgatók hosszú időközön át állandó okai voltak minden rendtelenségnek és fegyelmezetlenségnek, ami rossz például szolgált s rossz hatással volt az egyházi szolgálatra készülő ifjúságra. Ezért mondta ki a képviselőtanács 1836. aug.-ában Augusztinovics főgondnok előterjesztésére a jogászokodó togatus és publikus ifjakra nézve, hogy a kollégiumba bennlakóknak többé nem fogadják be, „minthogy minden rendtelenségnek ők az okai, kezdői és példaadói”. Mikor Rédiger szándékának híre elterjedett, Berde Áron Berlinben volt az egyetemen. Onnan írja Iszlai Lászlóhoz 1843 ápr. 2.-án, hogy jobb lett volna egy kémiai és természethistóriai tanszéket alapítani, mely a nemzetgazdaság és nemzeti jóllét emelésére sikeresebb út. De ha már megvan, az is jó, mert ifjaink nem szorulnak „a letörpült liceumra s a rendetlen ref. iskolára, honnan sok rossz ragadott ifjainkra”. De az a véleménye, hogy a megválasztandó jogtanárnak külföldi utazást kellene tennie előbb, mert „nekünk képzeletünk sincs róla, mily széles ismerettel bír egy német professzor”. (Biás: Unitárius egyháztört. adatok, 213. l.)

Bárhogy ítéljük meg a jogi tanszék felállítását, az a nagy eredménye az egyházra nézve mindenesetre megvolt, hogy Mikót az egyházi és iskolai élet barázdájába állította és ezzel alkalmat adott arra, hogy az egyházi törvények gyűjteményét összeállítsa. Már ezzel bőségesen meg van fizetve az a sok buzgóság és anyagi áldozat, melyet e kérdés intézése kívánt.¹

¹ Kovácsi Antal: Mikó Lőrinc életrajza, Ker. Magvető, 1872. Gyöngyösy István: Rédiger Károly emléke, u. o. 1894.

Mikónak ez az egyháztörténelmi munkássága annál jelentősebb, mert már több, mint 3 évtizede az egyháztörténelmi tanszékbe van töltve, de egyháztörténelmünk még nincs. Azok a munkálatok és értékes tanulmányok, melyek egyházjogi téren az utolsó 3 évtizedben megjelentek, véletlen folytán szintén egy bölöni születésű, de világi afiának, dr. Tóth György kuriai bírónak a buzgóságát dicsérik.

Kovácsinak „az elfogultságra és korlátoltságra” vonatkozó bírálatával szemben azonban meg kell jegyeznünk, hogy a vezetőknek a jogi tanszék felállítását célzó törekvéseit és buzgalmát történelmi szempontból nagyon is meg lehet érteni, ha tudjuk, hogy a kolozsvári ref. kollégiumban a felső tagozat 1822. évi tanterve szerint (6 év) a harmadik és negyedik év, a „classis juridica”, melynek tárgyai: moralis philosophia, jus naturae, jus patrium, jus civile romanum, jus criminale, praxis, patriae historia, politica, statistica, geographia, görög és deák litteratura s a papságra készülőknek ezeken kívül még a zsidó régiségek és litteratura.

6. fejezet.

Lelkészképzés.

A theológiai akadémia, mint a „kollégium” betetőző tagozata, későbbre bontakozott ki a filozófiai kurzusból és későbbre indult fejlődésnek. A filozófiai kurzus tanulmányi rendje, hasonlóan a többi protestáns főiskolákhoz, úgy volt megalkotva, hogy inkább szolgálta a klasszikus műveltség célját, mint a pap képzését és a theológiai tudomány művelését. A lelkészképzés és a kollégium unitárius jellege jóformán abban fejeződött ki, hogy az intézet rektora rendszerint a theológia professzora volt, aki egyénisége, vallásos meggyőződése és tudományos készsége szerint rányomta szelleme bélyegét tanártársai irányítása által az intézet egész működésére. Aztán a rendes filozófiai leckeiken kívül voltak bizonyos előadásbeli és szónoklati gyakorlatok, minők az oratio és concio, aztán a templomi szolgálat, amelyek kifejezetten a lelkészképzés célját szolgálták. Az esti és reggeli preces szintén a vallásos szellemben való nevelés szolgálatában állottak. Ebben a rendszerben mai értelemben vett szakképzést nyújtani nem lehetett.

Kovács Ödön doktori értekezésében (A protestantizmus Magyarországon az utolsó 20 év alatt), 1869) kemény bírálat alá vette ez állapotot, amiért azzal vádolták hogy legyalázta a magyar prot. papságot a külföld előtt. Pedig csak azt mondta meg őszintén, hogy a theológiai tudomány lehanyaglott. És azt

is kifejtette, hogy miért. Nem volt prot. egyetem, az uralkodók a külföld protestáns egyetemeinek látogatását eltiltották, vagy legalább is minden módon akadályozták. A protestáns theologiai irodalom a kath. papság revíziója alatt állott. És végül, ami minket most első sorban érdekel, mert „a theologiai fakultások a főiskolák mellett csak mellékesen állottak fenn.” Ez a mi viszonyainkra áttéve azt jelenti, hogy a filozófiai és theologiai kurzusban a filozófiai (bölcsezet, nyelv-, történeti és természettudományok) tanulmányok elnyelték, vagy legalább is hátraszorították a theologiaiakat. Ezért sürgette Kovács Ödön az egyházkerületek által létesítendő protestáns szabadegyetem létesítését, melytől a protestáns theologiai irodalom kifejlődését és fellendülését várta.

A theologiai professzor működését is súlyos és elháríthatatlan akadályok nehezítették. A dézsi komplanáció tilalma, amely cenzurát írt elő uniárius művek kinyomtatására s olyan hitelvek vallását parancsolta ránk, melyeket vallanunk kellett, de hinnünk nem lehetett, lehetetlenné tette az unitárius hitelvek sajtó útján való tredálását több, mint 200 esztendőn keresztül. Sovány, előirt útakon járó kis konfessziók jártak a tanulók között kézről kézre, nemzedékről nemzedékre; néha, ha sikerült egyiket-másikat titokban kinyomtatni, nyomtatásban, legtöbbször csak kéziratban. A mozdulatlan veszteglésnek másik oka magában a tudományos képzésnek a rendszerében volt s ehez kapcsolódott harmadikul a szegénység. A külföldön járt fiatal tanárjelöltnek tanulnia kellett mindama tudományokat, melyeket a tudomány-egyetem bölcsezet-, nyelv- és történettudományi fakultása magában foglalt. Minél szélesebb volt a követelmények köre, annál sekélyesebb és felületesebb az elsajátítható ismeretek szintje. A régen összeütött kurzusokat ma olyan professzor olvasta, aki tegnap természetrajzot tanított s holnap mennyiségtant fog prelegálni. Ez a polihisztorság nemcsak a rendszerből folyt, amin megfelelő irányítással lehetett volna némileg segíteni, hanem a szegénységből is, amely kellő számú tanárok alkalmazását lehetetlenné tette.

Általános egyházpolitikai oka is volt ez állapotnak. Mária Terézia minden módon akadályozni igyekezett protestáns theologus ifjaknak külföldi egyetemekre való kimenetelét, mert félt a felvilágosodási eszmének romboló és nyugtalanító hatásától. A felvilágosodás csak a 18. században jut hozzánk s csak abban kezdi éreztetni hatását a század vége felé, hogy a filozófiai kurzust kezdik *filozófiai és theologiai* tanfolyamnak nevezni. Ez időben kezd lassan és bátortalanul kialakulni az a tudat, hogy más előkészület kell a papnak és más a polgári közélet emberének. Mária Terézia két ízben is megpróbálta

egyetem létesítését. Először kath. egyetemet akart felállítani, de terve megakadt a kath. püspök ellenzésén. Majd egy felekezeti-közi egyetem gondolata merül fel, melyet a protestánsok nem elleneznek ugyan, de nem is nagyon lelkesednek érte, mert nem bíznak a teljes paritás megvalósításában. Végül a kath. egyetem megvalósul a jezsuita rend feloszlatása után a piaristák vezetése alá került kath. főiskolában, „nemcsak a folytonosság megóvása érdekében, hanem az ott helyben levő virágzó ref. és unitárius kollégiumok ellensúlyozása végett.” 1775-ben működik már 4 karral, de a theologiai kar 1779/80-ban már megszűnt. Mária Terézia 1777-ben meg akarja szüntetni a jogi és filozófiai kart. 1787-ben II. József liceummá fokozta le. Így Erdély egyetem nélkül maradt.

Nálunk ebben az időben két pálya állott az ifjú előtt: a papi és a jogi. A filozófiai tanfolyam terve ezt a két célt volt hivatva szolgálni. Az akkori közfelfogás azt kívánta, hogy a közhivatalnok bármely pályán bizonyos jogi ismeretekkel és jártassággal bírjon. Innen van, hogy 1847/48-ban nálunk is létesítették a jogi tanszéket. Mikor az enyedi Bethlen-főiskola 1861-ben megszabadult az Entwurf nyűgeitől, új szervezetet nyert, mely a 6 éves gimnázium után 3 éves bölcselmi, 2 éves jogi és 2 éves theologiai tanfolyamot írt elő. A 2 éves jogi tanfolyamot a papi pályára lépő ifjaknak is végig kellett hallgatni s csak azután léphettek át a theologiai 2 éves tanfolyamra. Ime 100 esztendő múlva is még ez a felfogás, amit könnyű megérteni a kiválóan jogi nemzetnél s annál a gravaminális politikánál fogva, melyre a nemzetet sorsa kényszerítette.

A filozófiai kurzus tehát két célt akart szolgálni, sőt igazabban hármat: magasabbfokú általános műveltséget adni, papságra és polgári pályákra előkészíteni. Azt akarta nyújtani, amit ma a tudomány-egyetem filozófiai fakultása és a theologiai akadémia ad. Hogy tényleg nyújtotta-e, erre a kérdésre nem szabad mai állásponttól felelni, mert ez történelemellenes szemlélet volna. Az akkori szükségletnek s történelmi rendeltetésének megfelelt. Időszerűtlenné s elmaradottá és tarthatatlanná csak akkor vált, mikor az élet szükségletei s a tudományok rohamos haladása ellenére is makacsul igényelte az élethez való jogát, mikor az élet lüktető tempója már rég más kívánalmakat diktált s az iskola még mindig a középkor szellemi eledelén kérődött. Kezdetben nincs semmi elágazás a tanulmányok rendjében. A bifurkáció s ezzel a theologiai tanulmányok csak lassan és fokként s kezdetben terv- és célszerűtlen ingadozások közben bontakoznak ki a filozófiai kurzus rendszeréből.

A lelkészképzésről a 17. század végéig nem sok mondani valónk van. Egyháztörténelmünkben ismeretes az a tény, hogy

Dávid Ferencnek nem jutott osztályrészül az unitárius hitelvek *summáját* összefoglalnia, kifejtene és írásba foglalnia. Ez a sajnálatos tény sok szomorú következményt vont maga után a történelem folyamán. Ennek volt a következménye a háromszéki unitárius egyházközségek számának lepadása s a megmaradtaknak 70 éven keresztül a ref. püspök fennhatósága alá rendelése. És a mi szempontunkból különösen az, hogy papjaink egyes hitelvi kérdésekben nem voltak kellően felvilágosítva és tájékoztatva. Erre mutatnak azok az egyházi rendtartások, melyeket 1626-ban Radecius által szervezett bizottság megalkotott s melyből 1694-ben Almási Gergely Mihály püspök egy rendszeresebb összefoglaló munkát készített. Amit a 17. században a lelkészképzésről tudunk, azt az *Ecclesiastica disciplina*-ból vont következtetések útján tudjuk. Az 1626. évi rendtartás erre vonatkozólag ezt írja elő: „Mindenkinek teljes erővel oda kell hatnia, hogy a tanuló ifjúságba, különösen amely magát és tanulmányait a szent szolgálatra szánta, a tisztább tudományt csepegtessék be. Kérni kell tehát a tiszt. püspök urat, hogy ezeknek a szent hittudományt *megmagyarázza* s őket *megvitatások* és *prédikációk* tartásával gyakorolja, amely dolgokban neki más, az isteni igazságban jól járatos tudósok is segítségére lehetnek s munkáját mindig kevesbít-hetik. A hittudomány tanulói közé a *magánerkölcsi tanításokat* is be lehet hozni, amilyenek valamikor a hitsorsosok között, hogy itt is gyakorlatban voltak, ezt maga a tiszt. úr is tudhatja“.

Az 1626. évi Eccl. Disciplina előírásának forrása az a végzés, melyet Brosserus főjegyző Göcs Pálról jegyzett fel: 1613 márc. 22-én végezték Torockai Máté püspök, Göcs Pál és az eklézsia többi papjai Radecius Bálint, Brosserus, Sanmarianus Márton, hogy ezután minden csütörtökön mindjárt reggel a preces után az ifjúság összegyűljön *theologiai gyakorlatra és megbeszélésre*, melyről senki se hiányozzon súlyos ok és többi társai engedélye nélkül. Ime a ma is meglevő szónoklati gyakorlatoknak az eredete. Feltűnő a végzésben az, hogy a gyakorlatokról való elmaradásra engedélyt nem az igazgató, hanem az ifjúság ad. A régi protestáns nevelés egyik feltűnő jellemző vonása: az ifjúság autonómiája.

Az 1694. évi rendtartás szerint a kibocsátandókhöz intézendő kérdések ezek: hogy az iskolákban a tudományok alapjait és kezdeteit dicséretes eredménnyel megismerték-e, tudnak-e legalább középszerűen felelni a kátéból, tudják-e előírt forma szerint a szentségeket?

Ezekből az intézkedésekből tehát látszik, hogy a lelkészképzés tárgya a „szent hittudomány“, „az erkölcsi tanítások“, a káté, a liturgikus rend megtanulása; mindezeknek pedig nél-

külöszhetetlen előfeltétele: a hitelvekhez való hűség és állhatatos ragaszkodás. Az elsajátítás módszere pedig: a vitatkozások. Az elméletnek a gyakorlatba való átvitelének módja: predikációk tartása. Ezekhez való alapvetés volt a tanulmányoknak az a rendje, melyet a kollégium felső tagozata, az ú. n. filozófiai kurzus magában foglalt.

A gyakorlati lelkészsképzés terén a theologiai tudományoknak a filozófiai tanfolyamból való kiválása előtt Jövedécsinek, Diménnek, Szent-Ábraháminak és Agh István rektoroknak vannak említésreméltó intézkedései. A tudományos képzés tekintetében megemlítjük Dimén kátéját, melyet 1700 szeptemberében kezd praelegálni a „deák uraknak“ (Fasc. III. 74.). Szent-Ábrahámi 1722 május 1-én kezdte s 1726 ápr. 2-án fejezte be azt a theologia polemicát (Fasc. IV. 361), melynek címe: *Brevis confessio unitariorum de iis rebus, in quibus discrepant ab adversariis*, 1728 jan. 2-án kezdi praelegálni (Fasc. IV. 396.) a theológiát melynek címe: *Summa universae theologiae Chistianae*. 1733 május 23-án (Fasc. IV. 465.) kezdi az *egyháztörténelmet* naponként kétszer diktálni, mikor a többi leckék és klasszisok szünetelnek, „ne penitus otio torpescamus“. Erről eddig nem volt szó. Szent-Ábrahámiról azt jegyezte fel a felette tartott bucsúbeszéd, hogy ő volt az első, aki az *unitárizmus egész dogmai rendszerét* előadta tanítványainak. Tehát az ő koráig a theologiai tanulmányok rendjéből egész lényegesen fontos tárgyak hiányzanak, melyek a lelkészsképzés fogyatékoságaira mutatnak. A görög és héber nyelvek már régóta, talán kezdettől tanítottak.

A gyakorlati lelkészsképzés mozzanatai: a *preces*, a *konció*-, meg *oráció*-gyakorlatok bevezetése és a *legációba* járás.

A *preces* eredetére nincs adatunk. Valószínű, hogy az intézet működése első idejétől szokásban volt. Forrásaink kezdettől fogva, mint valami természetesen meglévő dolgról szólnak, melynek létét nem kell külön megokolni. Történelméből megemlítem azt a mozzanatot, midőn 1720 aug. 29-én, az új „iskolába“ való költözés után megkezdik megint (Fasc. IV. 250.), minthogy a piaciból való kiköltözés óta nem volt. De másképen. Eddig ugyanis éneklés után az új szövetségből egyes fejezeteket felolvasott s aztán könyörgött a soros diák. Most azonban az új szövetség helyett Árkosinak magyar nyelven írt elmélkedéseit olvassák fel. Mivel azonban nem volt alkalmas hely az „iskolában“, ahol összegyűlhettek s a beszédek előadhatták volna, Szent-Ábrahámi elrendelte, hogy a soros írja le beszédjét s szombaton, vagy vasárnap adja be az igazgatónak kijavításra. 1727 jan. 12-én (Fasc. IV. 381.) pedig elrendeli, hogy ezután ugyanolyan módon reggel legyen a *preces*, ahogy eddig volt az esti órákban.

A konciót Jövedécsi hozta be 1683-ban s azóta állandóan gyakorlatban volt a tárgyalás alatt levő egész idő alatt. Jövedécsi rektor 1683 szept. havában elrendelte s 1684 május 9-én iskolai törvényként ki is hirdette, hogy a tógások rendre *vasárnap reggel 6 órakor egyházi beszédet mondjanak*. Ezeket a beszédeket aztán a tartalom és az előadás szempontjából a theologusok megbírálták s végül a rektor foglalta össze véleményét nemcsak a beszédekről, hanem a bírálatokról is. A gyakorlati lelkészképzésnek ez a módja ma is fennáll: szónoklati gyakorlatok a neve. E konciókon elhangzott beszédeket beírták egy erre a célra készített s a szenior őrizete alatt álló könyvbe. Ilyen könyvet *hatot sikerült megkapnom* a kollégium kézírattárában.¹

1721 aug. 30-án Szent-Ábraháminak, az ujonnan választott igazgatónak mindjárt legelső intézkedései közé tartozik az a rendelete, hogy *minden tógásnak minél hamarább legyen bibliája*, mert „dísztelen dolog”, hogy theologus anélkül legyen s az ilyenek ezután nem bocsáttatnak frekventációra, mert ezek theologus-jelöltek. Akik azonban olyan szegények, hogy nem vehetik meg s reményre jogosítanak, ha legalább újtestamentumuk van, felvehetők; de ezek sem szabadíthatók fel, míg meg nem szerezték (Fasc. IV. 268). 1734-ben május 29-én (Fasc. IV, 503.) bevezeti az *orációt* (consuetudo pero-

¹ Az első könyvtári jegye: Kéz 1011. Első lapjára bejegyezve 1696 áprilisában: Magyarosi István szeniorsága alatt szerzetett, Lubinitzki János adományozta a bekötés költségét, a papíros nagyobb részét K. Ajtay István, Kolozsvár város supremus procurator. Az 1696—1698-ban tartott beszédeket tartalmazza. Az elsőt Magyarosi István szenior tartotta, az utolsót Árkosi András. Az oldalak nincsenek számozva. Hiányzik belőle, de nem lehet megállapítani, hogy mennyi s a beszédek számát sem. A beírók az 1—12 beszéd bemásolásáig számlálják a beszédeket, tovább nem.

A második könyvtári jegye: Kéz 976. 1698 szeptemberétől 1702-ig tartott beszédek. Az elsőt Magyarosi Benedek tartotta, az utolsót Solymosi Márkos Péter. 101 beszédet tartalmaz.

A harmadik könyvtári jegye: Kéz 976. Tartalma: 1704 jan. 28-tól 1708 május 13-ig tartott beszédek, összesen 111. Az elsőt Ádámosi György, az utolsót Gyergyai Pál mondta.

A negyedik könyvtári jegye: Kéz 987. Gejzanovius János szenior 1723 márc. 24-én beírja, hogy Kmita János, a kolozsmonostori káptalan egyik requisitora adta a könyvet, pontos indexet készít néki. Eszerint van benne 1—170. lapokon 160 beszéd. Az elsőt ő maga mondta, az utolsót Torockó Szent Györgyi Rosda István 1734 ápr. 12-én.

Az ötödik könyvtári jegye: Kéz 975. 1754-ben kötötték be Homoród Almási Bencze József, a torockói iskola rektora költségén, Nagy Ajtai Bálint József szeniorsága alatt. A beírás 1755 november havában kezdődik Nagy Ajtai Csiki István szeniorsága alatt. Az elsőt ő maga mondta 1755 nov. 4-én, az utolsót Abrudbányai Szabó Számuel 1775 dec. 24-én.

A hatodik könyvtári jegye: Kéz 1321. 1811—1820-ig tartott beszédeket tartalmazza. Az utolsót Gazdag Bálint mondta.

randi), „*ami eddig sohasem volt szokásban*“, amint a főnök megjegyzi. Első oráló volt Bencze Pál, aki latin beszédet tartott e tételről: Ádám és Éva búcsút mondanak a világnak. Ezen a renden Agh rektor 1671 jan. 8-án (Fasc. V. 210.) módosítást rendelt el. Orálásra csak a tógás ifjakat kötelezi; ha valamely szekundánus akár kötetlen, akár kötött beszédben akar perorálni, jelentkezzék a rektornál s az engedélyt megkapja. Meghagyatik tehát az oratoria és poesis preceptorainak, hogy tanítványaikkal jól (*commode*) kidolgozott gyakorlatokat mondassanak fel. Ez azt jelenti, hogy az orálás kifejezetten csak a tógások, tehát a belső állapotra készülők kötelessége lett. Egy tétova lépés a szakirányú oktatás felé. Értékét nem gyengíti az a körülmény, amit a főnök feljegyez, hogy előidézõ oka tulajdonképpen az volt, hogy ritkán került sor a tógásokra. A főnök így elmélkedik e dolog feljegyzésekor: Azt a szokást, hogy a tógások, publikus szekundanusok és oratorok kötetlen, sőt újabban az oratoriára előléptetett poeták költői előhaladásuk jeleit bemutató (*prodando poetici profectus specimine*) kötött beszédet mondjanak hetenként nyilvánosan, dícséretreméltóan Szent-Ábrahámi vezette be. Célja kétségkívül az volt, hogy a tógás ifjúság alkalmilag, mikor kívánják, az orálásra képesítessék és mintegy *praedisponáltassék*. De célját nem érte el, mert az ifjúság nagyszáma miatt az orálás hat év alatt sem került mindenkire.

Szintén a theologiai szakoktatást szolgálta a Lázárt püspöknek választó 1786. évi zsinatnak az a határozata (Fasc. VI. 378.), amely kimondta, hogy ezután az oratoroknak és poetáknak a theologiát nem a professzor, hanem csak *praeses* tanítja s a theologiai *praelectiókat* a theologiai professzortól csak a tógás és publikus diákoknak kell hallgatni. Ez némi megkönnyebbülést jelentett a tanárnak, aki jobban elmélyedhetett tárgyában. A theologiai ifjúságot illeti, de a filozófiai tanfolyamba préselt egyházi és világi tanulmányok lazulását jelenti az is, hogy ugyanez év okt. 14-én (Fasc. VI. 389.) kihirdetik: aki a tógás társaságba kíván felvétetni az ahoz kapcsolt javadalmak élvezésével, köteleznie kell magát egyházi szolgálatra s ha e szándékát később megmásítja, az élvezett segélyeket megtéríteni köteles. Tógások lehetnek világi pályára készülők is, de segélyek és javadalom élvezése nélkül.

A gyakorlati lelkészképzés egyik módja volt a patrónusokhoz és a hivekhez *légációbajárás* és az a templomi szolgálat, melyet a kolozsvári anyaeklezsiában teljesíteni kötelesek voltak. Ezt ma hajlandók vagyunk csupán *modus subsistendi*-nek tartani. De hogy eredetileg nem csupán az volt, mutatja egyebek mellett az a kellemetlen viszálykodás is, mely 1810-ben

a diákság és eklézsia között diáktemetéseknél az ingyen-harangozás megszüntetése miatt kitört. A konzisztórium békítő határozatából világosan kitűnik, hogy a templomi szolgálatot a gyakorlati papképzés módjának tekinti.

Az 1792/3. év tanulmányi rendje szerint (Fasc. VI, 199—200. l.) a *theologiát mindnyájan járják mind a három évben*. 1794-től a tanfolyam négy éves (Fasc. VII. 281.) és a *theologia és a nyelvek minden tanulónak elő vannak írva*. Ez azonban alig jelent lényegesen többet a későbbi gimnáziumi vallástanításnál. 1808-ban három diák kéri (jan. 2-án 11. jk. p.), hogy mivel a filozófiai kurzust bevégezték, a *theologiai leckéken kívül ne kényszeríttessenek a nyelvek tanulására és a szokott órákon publice megjelenni, hogy több idejük legyen a papságra készülésre és olvasásra*. A határozat így szól: 1. „Akár az eklézsiái, akár a külső állapotban való tökéletesebb lételre elkerülhetetlenül szükséges lévén a nyelvek szorgalmas tanulása, ennek horis publicis leendő teljesítésére, ha kolozsvári kollégiumunkban tanuló minden ifjaink a filozófiai kurzusnak bevégezése után is, a maguk tökéletesítésére való vágyódás által nem ösztönöztetnének, ezen végezés által köteleztetnek. Sőt 2. Minden egyéb az oratoria classison felül levő leckéknek is, amelyekből a publicum, vagyis ú. n. generale examenek alkalmazásával legalább 2 classist nem nyernek, a filozófiai kurzus bevégezése után újra leendő tanulásra. 3. Publicus praeceptoroknak pro futuro csak azok tétessenek, akiknek minden felsőbb leckékből legalább első classisuk léjend“.

Az előjáróság szándéka kétségtelenül jó, de a választott eszköz célszerűtlen és helytelen. A szándék jó, mert abból a gondolatból ered, hogy ismétlés által tökéletesítik magukat. Az előjáróság csak azt tartotta szem előtt, hogy repetitio est mater studiorum s elfeledte, hogy a kedvük ellenére folytatott ismétlés a csömörnek és utálatnak is lehet forrása. Másfelől meg rá kellett volna eszmélnie, amire a három diák kérelme egyenesen felhívta a figyelmet, hogy a tanulmányok rendjét az egyházi és világi pályára készülők szükségletei szerint kétfelé kell osztania. Még több, mint 30 évnek kellett azonban eltelnie, míg ez a kétfelé osztás megtörtént s a *theologiai szakképzés a helyes irányba terelődött*. Pedig a kérdés nem került le a napirendről, mert az ifjúság ösztönyszerűen érezte, hogy olyan szellemi terhet cipel, mely életpályájára való előkészületének útjában áll és mindegyre előáll kérésével. Az 1811. évi téli Főtanácson az a panasz ellenük, hogy a negyedéves és idősebb tógások azon határozat ellen, mely szerint a *theologiai praelectio*kat ámbár volt kurzusuk szerint hallgatták, de maguk tökéletesítésük végett, míg az oskolában benn lesznek, repetálni kötelesek, mégis

azokat nem járták s vizsgálatra nem állottak. A határozat az, hogy a következő examenkor a theologiából a próbát megtenni tartoznak privata industriájuk által készülve arra; ha elmulasztják, minden beneficiumukat elvesztik; mostani hibájokért egész praemiumokat veszítsék s míg mulasztott kötelességeiket nem teljesítik, eklézsiába nem rendeltetnek. 1812-ben aztán a ravai zsinat tesz egy félénk lépést ebben az irányban, mikor kimondja, hogy *theologiai osztály* egy lesz s theológiát hallgatni fognak a filozófiai tanulók mind, a praeseseket és köztanítókat sem véve ki. Ennek folyama 4 év s napi 1 óra reggel 6–7-ig. Ez a zsinat már bifurkálja a tógátusok és publicus secundanusok tantervét, mert utóbbiak tanfolyamát 3 évre szabja. Ez az első nyoma annak, hogy a theologiai tanulmányokat külön kiemelik és hangsúlyozzák. A polgári pályára készülők a tanfolyamot 3 év alatt végzik, a tógástársaság tagjai, kik belső hivatalra készülnek, 4 év alatt, mert ezek görögöt, zsidót, pastoralis theológiát is tanulnak, „*mely a papi hivatalra készítés és készület*“, tehát csak ebben a három tárgyban látják a papi pályára való előkészítés faji megkülönböztető jellegét. Ezen a renden hosszú időn keresztül nem történt lényeges változás. A 3 és 4 éves tanfolyamok óráinak beosztásában, valamint egyes tárgyak anyagában vagy előadásában lehettek fogyatkozások, mert pl. 1818 febr. 16-án a fizikusok azért kerülnek esküdtszék elé, mert nem hallgatják a pastoralis theológiát. Kikérdezésük alkalmával nyíltan mondják, hogy ezután sem fogják hallgatni, mert abban „non multa est scientia.“ Ha dogmatika volna, vagy a theológiának más része, pl. egyháztörténelem, szívesen hallgatnák, de ebből tudnak annyit, amennyi szükséges. Az 1823. évi Főtanács szükségesnek látja, hogy *egyházi törvényeinket* ifjaink bővebben tanulják. De minthogy ezek teljesen összeszedve tanításra alkalmas tudományos formában még nincsenek, megbizzák Máté Elek consistoriális matrimonii defensort ezek összegyűjtésével. Nem akadtam nyomára, hogy ez megtörtént-e. Azt hiszem azonban, hogy nem, mert a 60-as években Mikó gyűjtötte össze a kanonokat.

Nem voltak kellően foglalkoztatva azok a veteranus tógátusok, akik az évfolyamokat lehallgatták s a kollégiumban várták papi vagy mesteri állásokra való kirendelésüket. Sem ők maguk nem tudtak hasznosan foglalkozni, sem a vezetőség nem tudott nekik foglalkozást adni. Aztán az ifjúság is érezni kezdette, hogy olyan dolgokat is kell tanulnia, minek közvetlen értékét nem látta s viszont olyanokat nem tanult, minek jövő pályáján szükségét érezte. Az utolsó évfolyamok tanulói megtették, hogy mielőtt bevégezték volna az előirt leckéket, beiratkoztak tör-

vényhallgatásra a kir. liceumba (1812 nov. 15-én 193. jk. p.). 1811-ben a főkonzisztóriumon az a panasz ellenük, hogy a kurzusaikat elvégzett negyedéves és idősebb tógás diákok nem jártak órákra, nem állottak vizsgára, habár a konzisztórium kimondta, hogy míg a kollégiumban vannak, a leckéket repetálni kötelesek. Mire a konzisztórium kimondja, hogy veszítsék el minden javadalmukat s ekléziába sem rendelhetők. 1815. nov. 12-én (240. jk. p.) az a kérésük, persze sikertelenül, hogy görög helyett franciát tanulhassanak. Egy évvel később (1816, 83. jk. p.) azt kéri, ismét sikertelenül, hogy a theológiát magyar nyelven tanítsák, hogy a theologiai tudományokat prédikáció készítés közben minél inkább használhassák. A kollégiumban kirendelésüket tétlenül váró végzett tógások foglalkoztatására az 1830. évi dombói zsinat (97. jk. p.) kimondja, hogy az ilyenek a nyomtatott kézi dogmatikai theológiából a tanár jelenlétében heti 1 órán „közönséges vetélkedést” tartanak. Ugyanez a kézikönyv szolgál ezután a zsinatokon a lelkészjelöltek megvizsgálására normául. Ez a határozat közel jár a kérdés helyes megoldásához, mert a fennálló rendszer keretében előkészítést ír elő a zsinati vizsgálatra. 1833 szept. 22-én (repraes. consist. 220. sz.) Székely Mózes igazgató jelenti, hogy a másodévesek „négy praelectiókat járván, a theológiával együtt magukat megterhelve érzik s kéri, hogy a theologia hallgatásától felmentessenek, minthogy még 2 év van annak hallgatására”. A kérést nem teljesítik, de megengedik, hogy a német nyelvet csak 2 órán járják.

Ez a kérés és határozat kettőt mutat. Egyik az, hogy az ifjúság a papi pályára készületül előírt anyag elsajátítására elégnek érez 3 évet. A másik az, hogy az előjáróság súlyt helyez a theologiai tudományokra s inkább a nyelvekből enged valamit. Megint olyan mozzanat, amelyet föl lehetett s kellett volna használni e rendezetlennek inkább érzett, mint világosan felismert viszony rendezésére. Az 1835. évi Főtanácson azt kéri az ifjúság, hogy a tanulás rendje úgy változtassék, hogy a fizikusoknak engedjék meg a törvénytannulást s az abszolváltak, kik papságra szándékoznak, ennek tanulására köteleztessenek. A Főtanács ilyen értelemben határoz. Ugyanez az álláspontja a vezetőségnek, mikor a Főtanács 1836. aug. 27-én (164. jk. p.) Augusztinovics főgondnok előterjesztésére a just gyakorló tógátus vagy publikus ifjakra nézve kimondja, hogy sok rendetlenkedésük és kihágásuk miatt benn nem lakhatnak; ha azonban belső hivatalra kedvük volna s magaviseletükről bizonyítványt adnak, bennlakhatnak. de „kötelesek a theologicum studiumot gyakorolni s magukat az iskolai rendhez és fenytékhez alkalmazni.

Az 1833. évi zsinat egy névtelenül érkezett javaslatot tár-

gyal, melynek tárgyunkra tartozó lényege az, hogy a filozófiai kurzus egészen más rendet kapjon, némely tudományok, melyek eddig nem tanítottak, pl. *mindenik testamentumra az introductio és a zsidó régiségek*, taníttassanak. A zsinat a javaslatot bővebb megfontolásra bizottságnak adta ki. Kétségtelen, hogy egy gondolkodó fő munkája, aki látta már a theologiai oktatás hiányait. Az 1834. évi tordai zsinatra maga az ifjúság terjeszti elő azt a kérelmét, hogy a *papságra készülőknek taníttassanak a hazai törvények*, szünnapokon mentessenek fel a predikáció és orációtartás, a reggeli 5 órakeri könyörgés alól, a templomban az éneklés alatt a leülés engedlessék meg, az ének tanítóját fizesse az iskola pénztára, nem a diákság, az olvasó társaságnak, melynek van már minlegy 300 könyve, adjon a zsinat a 3. emeleten egy külön szobát. A zsinat visszautasítja „ezen nem elég megfontolással készített” kérelmet. Miért? Mert nem a rendes úton, az igazgatóság útján adatott be. Látnivaló, hogy a zsinat keresve-kereste a visszautasításra az ürügyet, mert érdemben nehezen lehetett volna a kérés teljesítését megtagadnia.

Gálfi József, a tordai iskolának Kőváry szerint híres és mintaszerűen buzgó, lelkes gondnoka 1837 jan. 14-én a főgondnokhoz írt levelében elfogulatlanul és őszintén feltárja papképzésünk akkori állapotát. Papi státusunk nem erősödik, mondja a felügyelő gondnok, nincsenek híres katedrai embereink, a papokkal nem haladunk az idővel, holott a reformátusoknak 200-nál is több „szépajku és jófejű” papjuk van. Ha tanító kell, a „papi karzat” azt nehezen adhat különösen Kolozsvárra. „Szomorú szokás” nálunk, hogy a lizikust (utolsó évfolyam) kirendelik még nagy eklézsiákba is papnak, pedig e korban az ifju, ha nem „észláng”, keveset tud, olvasás és nyelvek tudása nélkül tudománya meddő. Kénytelen a más munkáira szorulni. Ő kosztos tanítvánnyal látná el a végzettet, a három év előtt ki nem rendelné s akkor is csak úgy, ha vallását jól megtanulta, deákul, németül jól tud s politikát és statisztikát tanult. A harmadik baj az, hogy a mi juristáink kétfelé tanulnak, az universitasban és ref. kollégiumban. Aki bennlakó, arra törvényül hozná, hogy a 2 évi jogot ott köteles járni, ahol több tanító s bővebben tanítják, t. i. az u. n. universitason s aki ezt nem akarja, annak nem adna helyet a kollégiumban. Ez a birálat rosszindulatu elfogultsággal bizonyára nem vádolható.

Lássuk, milyen volt a helyzet e tekintetben ebben a korban a reformátusoknál.²

² Emlékkönyv dr. Kovács Ödön ref. theol. tanár tanárságának 25 éves ünnepélye alkalmából.

Dr. Bartók György szerint „a szabadságharcot megelőző időben 1848 előtt az erdélyi reformátusoknak tulajdonképeni theologia akadémiájuk nem volt”. A kolozsvári, marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskolánál 1—1, a nagyenyedinél 2 tanár készítette elé a növendékeket a papi pályára 2 éven keresztül. E rendszer fogyatékoságait egyre jobban érezték. A főkonzisztórium 1842-ben erre a kérdésre is kiterjesztette figyelmét. Bodola Sámuel enyedi tanár, később püspök 1847-ben emlékiratot dolgozott ki „a vallás tanítóinak (= a papoknak) teljesebb mértékű kimívelésére”. A főkonzisztórium 1846-ban kimondta, hogy a 4 főiskola melletti theologiai tanszékeket egy helyre, Enyedre kell összpontosítani, de a szabadságharc útját vágta a reformnak. A zsinat 1851-ben indítványt fogad el, mely szerint „egy teljes papnövelde és tanító képezde” állíttassék fel. Az 1852. évi zsinat megsürgeti a „teljes papnövelde” felállítását s kimondja, hogy székhelye Enyed legyen, ami ha most nem kivihető, ideiglenesen tétessék Marosvásárhelyre. Az 1854. évi zsinat ideiglenes székhelyül Kolozsvárt határozza. Ez év november havában megkezdette működését Kolozsvárt „az erdélyi ev. ref. nagyenyedi papnövelde”. Ez az intézet 4 tanárral működött s az azzal szervesen összefüggő theologiai előkészítő osztály 3 tanárral (természetrizsi, bölcsészeti és neveléstani). Tehát volt az előkészítő osztály és 2 éves tanfolyam. A tárgyak ezek: systematica theologia, historica theologia, exegetica theologia és practica theologia. 1861-ben az Entwurftól megszabadulva a főiskolák új szervezetet nyertek: 4 elemi, 6 gimnáziumi osztály, 3 éves bölcselmi, 2 éves jogi és 2 éves theologiai tanfolyam. A jogit a theologusok is kötelesek hallgatni.

Ez volt a helyzet a reformátusoknál, mikor nálunk reformra került a sor.

A theologiai tanfolyamnak a filozófiától való különválasztása 1845 ápr. 11-én merült fel először az iskolai törvények tárgyalása rendjén. A bizottság megbizta Brassait, hogy tervet készítsen, melyben e tanfolyam alatti tanulmányok sorozata, azoknak kik által és miképeni taníttatása, iskolai rendszerünkben leendő beiktatása, életbeléptetésének módja legyen körülírva. Brassai már jul. 4-én kész van a tervével, de a bizottság érdemben nem tárgyalja, hanem a zsinatra utasítja. Az 1845. évi homoródalmási zsinat elvileg elfogadott egy tervet, melynek lényege az volt, hogy a filozófiai tudományok rendes idején kívül a hittan két éven keresztül taníttassék, de a filozófiai tanulmányok között is „népszerű hittan és egyházi historia”. A terv készítését a nevelésügyi bizottságra bizza. Ez Brassai igazgatót, Krizát és Berde pedagogarchát kéri fel a terv részletes

kidolgozására. Ugyanez a zsinat kért tervet, melynek készítését Székely Mózesre bízta, az orgonázás és harmonia tanítására célszerűbb intézkedésre. A készülő terv elfogadását megelőzve az 1846. évi kolozsvári főkonzisztórium (16. jk. p.) a nevelésügyi bizottság javaslatára kimondja, hogy a pedagógia tanítása „a felosztályi hittani tanokra készülő ifjakra nézve” a közelebbi isk. év kezdetén életbe léptetik.

Az így módon előkészített tervet az 1847. évi Főtanács 9 pontba foglalt határozattal lépteti életbe.

1. A theologiai tanfolyam a filozófiai 3 éve után következik s 2 évig tart.

2—4. pontok a vizsgálatra vonatkoznak.

5. A bölcsészeti tanfolyam II. és III. évének tárgyai: heti 2—2 órán dogmatica theologia és egyháztörténelem, különösen az unitárius. A két évi tanfolyam tárgyai: hittudomány, erkölcsi vallástan, pastoralis theologia, vagyis homiletika, catechetika, liturgia, egyházi igazgatás ismertetése, egyházi jog, symbolica theologia, theologiai tudományok enciklopediája, egyházi történetek, archeologia, vagyis bibliai régiségek, ó- és új-testamentum ismertetése és exegesis. Az I. és II. éveseknek együtt napi 2—2 órán, heti 2 órát kivéve, melyet a II. és III. éves filozófusoknak ad a vallástan professzora. De kívánatos volna két professzor alkalmazása, mire nézve véleményt kér az E. K. Tanácstól.

6. A templomi éneklés és orgonálás tanulására egy kis orgona szerzendő aláírás útján.

7. A csütörtök reggeli konciót ezután csak a theologusok gyakorolják a theologiai professzor, a vasárnap reggeli orációt a filozófusok is a rektor vezetése alatt.

8. A kolozsvári templomban ezután csak a theologusok prédikálhatnak, a filozófusok közül csak azok, akiket a professzor vagy a püspök erre felhatalmaz.

9. Az órák beosztása s általában az életbeléptetés az igazgatóságra bízott.

Összehasonlítva a mi theologiai oktatásunkat a reformátusokéval, úgy találjuk, hogy sok egyező vonás mellett sok eltérő van közöttük. Mindenekelőtt a reform előtti időben a helyzet nagyjában egyenlő volt: náluk is, nálunk is egy tanár tanította a theologiai tudományokat a filozófiai tanfolyam keretében, csupán Enyeden működött kettő. A reform kevés különbséggel egy időben indult meg. A tanfolyam ott is 2 éves volt. De a ref. főkonzisztórium előbb egy éves előkészítő tanfolyamot írt elő az 50-es évek közepén, később a 60-as évek elején a 2 éves jogi tanfolyam végzését is feltételül tűzte a theologiára való belépésnél. Volt azonban ezeken kívül egy olyan különb-

ség a mi intézetünk hátrányára, amely a miénk sikeres működését eleve lehetetlenné tette. Náluk 4 tanár működik, nálunk egy. S ez az egy nemcsak a theológián, hanem a filozófiai tanfolyamon is tanít heti 2 órán s azonfelül a kolozsvári eklézsia rendes lelkésze, ennek az állásnak minden teendőjével megterhelve. Világos, hogy ilyen halmazával a teendőknek nem élhetett kizárólag sem a tudomány művelésének, sem a theologusok tanításának és nevelésének. S bármilyen képzett lett volna is, mégis — amint Ferenc József püspök mondja — még kívánságnak is sok volt azt várni tőle, hogy a bőkezűen kimért theologiai tudományok mindenikében szakember legyen. A Főtanács kifejezte ugyan kívánságát, hogy óhajtandó volna 2 tanár alkalmazása, de ez, sajnos, egészen a század végéig csak óhajítás maradt s csupán olyan formában valósult meg, hogy a theologiai tanár mellett gimnáziumi tanárok és az eklézsia papjai is működtek kisegítőként.

A gimnáziumi tanulókat a koncio-gyakorlatok alól a Főtanács — helyesen — felmentette ugyan, de a határozat nem hajtatott végre s ez az évszázados gyakorlat életben maradt egészen a 90-es évek közepéig, mikor a középiskolai törvény mind jobban kezdte éreztetni hatását nálunk is.

Az így önállósított theologiai tanfolyam az 1847/48. iskolai évben megkezdte működését 11 tanulóval. Ebben az évben indult meg az épen megszervezett jogi tanszék működése is úgy, hogy a theologusok magánjogot, törvénykezési gyakorlatot és közjogot is tanultak. Tehát ebben a tekintetben is azonos volt a helyzet a reformátusokéval. De a szabadságharc útját vágta a munkának. A jogi tanfolyam aztán nem nyílt meg többé, nemcsak azért, mint Boros mondja,³ mert a tanszék fenntartási alapja az értéktetenné vált Kossuth-bankjegyekben megsemmisült, hanem azért is, mert az abszolutizmus a felekezeti jogakadémiák működését egyszerűen megtiltotta.

A theologiai tanfolyam működése a szabadságharc után 1853-ban kezdődött meg újra. 1857-ben a theologiai tanár mellett a püspök is tanít heti 5 órán s még 2 gimn. tanár is. A tantárgyak közé fölveszik az ének és orgona tanítását, a „barom-orvoslást“, gyümölcs- és selyemtenyésztést. Az egyházjogot a jogi tanszék volt tanára, Mikó Lőrinc tanítja.

Ebben a rendszerben lényegesebb változás történt az 1857. évi kolozsvári zsinat határozata következtében. Székely Mózes megnyitójában hangsúlyozza, hogy közelebbről egy Főtanácson sem merültek fel olyan nevezetes tárgyak, mint

³ Az unitáris theologiai akadémia szervezete, szabályai és fejlődésének története. Kolozsvár, 1916. A történetet írta dr. Boros György.

ezen. S kiemeli a papnöveldének a jelenkor kívánatai, vagy a papi tudományoknak még 1847-ben meghatározott teljesebb rendszer szerinti életbeléptetését. A zsinat kimondja:

1. Az 1855. évi Főtanács által meghatározott tantárgyak a *theologiai seminariumban* most teljesen beállítassanak; sőt azokon kívül „a jelen igények szerint még bölcselem is, t. i. ethika, metafizika kapcsolatban a logikával, taníttassék pedagógia és zsidó nyelv is. A tantárgyak tehát a következők lesznek: hittudomány, erkölcsi vallástan, pastoralis theologia vagyis homiletika, exegesis, catechetica, liturgia, egyházi igazgatás ismertetése, egyházi jog, symbolica theologia, theologiai tudományok enciklopédiája, egyházi történetek, archaeologia, vagyis bibliai régiségek, az ó és új testamentum ismertetése, ethika s metafizika logikával kapcsolatban, pedagógia és zsidó nyelv.

2. E tárgyak célszerű kioszthatása s taníthatása tekintetéből a tanfolyam 2 évről 3-ra nyujtassék.

3. Székely Mózes a gimn. tanárok sorából kivétetvén, kizárólag a seminariumba tétessék át s a seminariumban két rendes theologiai tanár működjék szükség szerint 2 vagy 3 gimnáziumi rendes tanár által is segítettve.

Ugyane Főtanács szabályozza a vizsgálatokat, eltörölvén a zsinati és parcialisi papi vizsgálatokat s kimondja az angol nyelv tanítását, mint a mely „szükséges kulcsa szent vallásunkat érdeklő némely tekintélyes eszmeforrásoknak“.

Ez a határozat az eddigi állapottal szemben két ponton mutat lényeges eltérést: a *tanfolyam éveinek 3-ra emelésében* és a *zsinati és parcialisi vizsgálatok megszüntetésében*. A reformátusoktól eltérés abban van, hogy ők csak 1869-ben szüntették meg a 2 éves jogi tanfolyamot s ekkor bővítették a theologiai tanfolyamot 3 évesre. Tehát ők a 4 évi időt tulajdonképpen leszállították 3-ra akkor, mikor a jogi tanfolyamot megszüntették s a theologiait 1-gyel emelték.

Ami a tanulmányokat illeti: az 1860 61. évtől kezdve évfolyamok szerint ezek:

I. év: Dogmatica theologia (hittan), bibliai bevezetés, logika, egyházi jog, zsidó nyelv, homiletikai gyakorlatok.

II. év: Paptan, egyetemes egyháztörténet, exegesis, egyházi jog, homiletikai gyakorlatok.

III. év: Paptan, symbolica theologia, unitárius vallástörténet, homiletikai gyakorlatok.

A reformátusoknál az 1862—1868. években a tantárgyak:

a) Általános és honi egyháztörténet, dogm. theologia.

b) Keresztény erkölcsstan; homiletika, catechetika, liturgia, cura pastoralis (seminariumi gyakorlatok).

c) Héber és bibliai hellén nyelv; ó- és újszövetségi bevezetés; ó- és újszövetségi exegesis.

Amint látszik, épen a legfontosabb rész, a bibliai tudományok s főleg a bibliai íratok tartalmának ismeretére helyeztek kevés súlyt.

1860-tól kezdve a tanárok száma is szaporodott: Székely Mózes bölcseletet, egyetemes és unitárius egyháztörténelmet, Kriza hittant, erkölcsant, paptant és symbolika theológiát, Nagy Lajos exegesist és görög nyelvet, Brassai zsidót, Mikó egyházjogot és Buzogány angol nyelvet tanított. Az angol tanulása nem volt kötelező. Buzogány kezdte tanítását, majd Simén, később Kovács folytatta. 1877-ben kötelezővé tétetett.

1860-tól 1896-ig nincs fontosabb mozzanat a theol. seminarium történetében. Legjelentősebb az, hogy 1866-ban Simén Domokos lett a tanára. Méltatása nem tartozik e vázlatos áttekintés keretébe. De akadémiánk még ma is hátralékos ezzel a szolgálattal. Borbély István 1926-ban egy cikksorozatban megkezdte, de nem fejezte be s épen nem közönséges jelentőségű irodalmi működésének értékelésénél maradt abba.

Simén vette be a tanulmányok rendjébe a dogmatörténelmet és theologiai enciklopediát. 1869-ben kötelezővé tették az orgona tanulását, de csak 1870-től lépett életbe díjmentesen s 1878-ban fakultatív lett. 1872-től kötelező az egyházjog egyik évben egyetemes, másokban unitárius. 1879-től a gazdasági és kertészeti ismeretek, 1882-től a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmeztetésére a közegészségtan tanítása. 1884-től dr. Boros tanítani kezdi a bibliai theológiát és szövegbírálatot, majd Ferencz József püspök a szónoklattan, Péterfi Dénes a vallásbölcshészetet, Gálfi a neveléstant.

1880-tól életbe lép Boros indítványára az ú. n. *vasárnapi iskola*. Az I—V. gimn. unitárius tanulók téli vasárnapok reggelén istentiszteletre gyűlnek össze, hol az indítványozó vezetése mellett a papnövendékek rendre végzik a tanítást. Hasznos intézkedésnek bizonyult. Ma a gimn. vallástanár vezetése alatt áll. A dekán az intézet 1896/97. évi Értesítőjében teljes joggal mondhatja, hogy „azon az alapon állanak jelenleg is“, melyet az 1859. évi rendezés vetett, mert eltekintve némi javításoktól, új tudományok alkalomszerű és nem állandó tervszerűséggel való bevezetésétől lényeges fejlődés e hosszú idő alatt nem történt.

Mi alatt ez a 20 év majdnem eredménytelenül elsuhant felettünk, azalatt a reformátusoknál egy 1873-ban *Enyed vagy Kolozsvár?* felett kitört harc küzdelmei folynak olyan kiváló theologusok vezetésével, mint Kovács Ödön és Szász Domokos. Nem feladatunk e harc mozgalmait ismertetni, de eredményeit

az összehasonlítás érdekében szükségesnek tartjuk közölni. A kolozsvári egyházmegye emlékirata ezt a birálatot mondja: „sem külföldön, sem hazánkban nem létezik prot. theologiai seminarium, melynek szervezete hiányosabb és gyarlóbb volna, mint jelenleg a nagyenyedi“. Hogy lehet e helyzeten segíteni? A papság anyagi helyzetén való javítással és szélesebbkörű képzéssel. Aztán a szélesebbkörű képzés tervét adja. Természetes, hogy ezt a birálatot Enyed keményen visszautasította „Véleményében“. Mind a két küzdő tábor megegyezett abban, hogy a theologiai tanfolyam 4 évre bővítették. Ez a terv 1874-ben meg is valósult s a 4 éves tanfolyam megkezdette működését. Nálunk — láttuk már — a negyedik év, mint vizsgálatra készület ideje csak 1885-ben, mint tanulmányi idő csak 1896-ban lép életbe. Tehát szószerint igaza van a püspöki jelentésnek, amely 20 esztendőst stagnálást állapít meg.

Az Enyed és Kolozsvár mellett küzdő két tábor vezetői, Kovács Ödön és Szász Domokos megegyeztek abban, hogy a theologiai tanfolyamra nem szükséges valamely külön előkészítő kurzus; legjobb előkészület a gimnáziumi végzettség. Ez a kérdés nálunk fel sem merült. Ellenben lényeges eltérés volt kettőjük véleménye között a tanulmányok rendje tekintetében. Szász Domokos a filozófiai és theologiai tudományokon kívül felveszi még az angolt, franciát, magyar közjogot, alkotmánytörténetet, gyümölcsészetet és kertészetet. Szerinte a heti órák száma 62, ebből theologiai 49^{1/2} óra, filozófiai 12^{1/2}. Nem kötelezett tárgyak óraszámára 32^{1/2}, ebből a theologiaiakra esik 16^{1/2}, a filozófiaiakra 5^{1/2}, egyéb tudományokra 10. Ezzel szemben Kovács Ödön kereken elutasítja az angolt, franciát, magyar közjogot, alkotmányt, gyümölcsészetet és kertészetet. Szerinte a kötelezett órák száma 80, ebből theologiai 71, filozófiai 9. Nem kötelezett 54, ebből theologiai 36, filozófiai 18. Szásznál nem kötelezett: a vallásbölcshészet, bibliai bevezetés, héber nyelv, görög régiség, Jézus élete. Kovács e két utóbbit nem külön tárgynak veszi. Szerinte nem kötelezett: ó-szövetségi exegesis, héber régiségtan, hermeneutika. A fontosabb tárgyaknál „special collegiumok“ részére nem kötelezett órákat vesz fel. A tanárok száma Szász D. szerint 3, Kovács Ö. szerint 5-nél kevesebb tanár között lehetetlen a theologiai tudományokat jól és célszerűen beosztani.

Ezen előcsatározások után az 1876. évi közgyűlés kötelezetteknek mondja ki a Kovács tervében foglaltakat, de az ó-szövetségi exegesis is. Előadandók a theologiai tudományok egész rendszere röviden, compendiumszerűleg, ezek kötelezők; és egyes tudományágak terjedelmesen és részletesen, ezek szabadon választhatók, valamint ilyenek még a hermeneutika,

héber régiségtan, esztetika, arab nyelvtan. A rendes tantárgyak tanítására 5 theologiai, 1 filozófiai tanár szükséges, ezen kívül segédtanárok alkalmazandók. A tanár óráinak száma nem lehet kevesebb 8-nál. Ime a tanulmányok rendszere kérdésénél a kötelezett és nem kötelezett tantárgyak körüli elvi harc s a „special collegiumok” ügye már a 70-es évek közepén. Hol vagyunk mi ettől? Az első soha fel sem merült, csak a legutóbbi években, a második csak az 1909. évi szervezésnél.

Az 1834. évi budapesti konvent egységesen szervezte a hazai összes theologiai intézeteket. Eszerint a theologiai intézetek hivatalos neve: *theologiai akadémia* s a tanfolyam 4 éves. A tárgyak kötelezettek és szabadon választhatók speciálkollégiumokkal. A theologiai és bölcsészeti tárgyakon kívül fel van véve a közegészségtan, német, francia és angol nyelv. A tanuló zárvizsgát tesz, minek eredményét (jeles, jó, kielégítő, elégtelen) leckeönyvbe írja a tanár. A tanárok száma legalább 4, de „hathatósan ajánlatik 5 rendes tanár alkalmaztatása” s a bölcsészeti és neveléstani tárgyak előadására még egy 6-ik tanár beállítása kívánatos.

A vizsgálatokat már az 1866. évi pápai konvent szabályozta: 2 év befejezése után *alaprvizsga*, a negyedik után az *első képesítő*. azután egy év múlva, de három éven belül a *második képesítő vizsga*. Az alapvizsga tárgyai: ó- és újszövetségi bevezetés, egyetemes ker. egyháztörténet, vallásbölcsészet, 3 írásbeli feladat közül egynek kidolgozása. Az első képesítő vizsgáé: ó- és újszövetségi magyarázat, bibliai theologia, ker. hittan (symbolikával), ker. erkölcsstan, szónoklati gyakorlatok. A második képesítő vizsgáé: gyakorlati theologia (homiletika, liturgika, katechetika, gyakorlati bibliamagyarázat. Mindkét képesítő vizsgálaton írásbeli dolgozatok készítenők. Akik a két képesítő vizsgálatot kiállották, *theologiai magántanári vizsgát* tehetnek, ha külföldi egyetemen legalább egy iskolai évet töltöttek. Ezek írásbeli és szóbeli vizsgálatot tesznek a theologiai tudományok 10 csoportjából általuk választott 2 tárgyból. A csoportok ezek: 1. ó-szövetségi, 2. új-szövetségi exegetikai, 3. hittani, 4. erkölcsstani, 5. egyetemes egyháztörténelmi, 6. dogmatörténelmi, 7. hazai egyháztörténelmi, 8. gyakorlati theologiai, 9. egyházjogi, 10. bölcsészeti. A vizsgázott a tanárok és ifjuság előtt akadémiai színvonalon álló előadást tart.

Az erdélyi egyházkerület ezt a szervezetet 1888-ban léptette életbe s a legelső theologiai magántanári oklevelet Enyed állította ki 1888. aug. 31-én. Bartók szerint a konvent a szervezet megalkotásánál „mintául nézhette az enyedit” (id. m. 106. lap).

Ez volt a ref. lelkészképzés módja a század második felében. Foglaljuk össze a legfontosabb mozzanatok. 1871-ben az enyedi zsinaton *utoljára* kérdik ki a felszentelendő papokat nyilvánosan a papi pályára tartozó legszükségesebb tudományokból. 1869-ben Enyeden 3 éves a tanfolyam, 1874-ben már 4 éves. 1854-ben az ideiglenesen Kolozsvárt működő „erdélyi ev. ref. nagyenyedi papnövelde” 4 tanárral működik. 1884-től kezdve a papnevelő intézetek theologiai akadémiák.

Az E. K. Tanács, megkötvén a főgimnázium segélyezésére vonatkozólag az állammal a szerződést s azt ezzel a fejlődés útjára indítván, végre sort keríthetett arra is, hogy figyelmét a papnevelő intézet ügyeire és fejlesztésére fordítsa. Már nagyon ideje volt, mert ennek ügye évtizedek óta mozdulatlanul vesztegelt. A 19. század utolsó tizedében aztán majdnem évenként a fejlődésnek több jelentős mozzanatát jegyezhetjük fel. A „papnövelde”-nek igazgatás szempontjából nincs önállósága. Igazgatója a kollégium igazgatója. A theologiai tanulók együtt laknak a gimnázistákkal, szobafőnökök, magántanítók, szükség szerint egy részük köztanító is. Anyagiak tekintetében előnyös, de az önálló tanulmányozás és szakkiképzés szempontjából a helyzet már-már tarthatatlan. Azonos törvények alatt élnek a gimnázistákkal. Az önállóságra való törekvésnek első jele az, hogy az Értesítőben az 1894/95. iskolai évben saját címe alatt külön fejezetben lép a nyilvánosság elé. De ez a viszony az 1896. millenáris esztendővel megváltozott. Ebben az évben az intézet új szervezetet nyert. A következő 1897/98. iskolai évben létesült a kapcsolat az egyetem filozófiai karával. És a század utolsó évében, 1899/900-ban a hároméves tanfolyam négy évre szerveztetett oly módon, hogy a negyedik ú. n. „szigorló év” rendes tanévvé tétetett.

Az 1896. évi Főtanács 64. sz. határozata megállapítja Az *unitárius vallásközönség papnevelő intézetének szervezetét és rendszabályait*. Eszerint az intézet külön igazgató, a dekán alá kerül. Főfelügyelője, a gyűlések és tanácskozások elnöke a püspök, helyettese a dekán, kit évről-évre választanak. 1910-től kezdve a választás 4 évre történik. A szabályzat újra alkotja a vizsgálatok rendjét is. A vizsgáló bizottság egyben a másodfoku fegyelmi bizottság. A dekán havonként tanári értekezletet hív össze. A felvett tanuló indexet kap, semmiféle iskolai díjat nem fizet. A III. éves hallgatók és szigorlók beiratkozhatnak a tudomány-egyetem bölcsészeti fakultására. Az intézet külön pecsétet kap e körirattal: Unitárius papnevelő intézet Kolozsvárt.

A következő évben az egyetem filozófiai fakultásával való kapcsolat létesült. E kérdésben a tanári kar javaslata az volt, hogy a filozófia, egyetemes egyházjog, jogtörténelem és peda-

gogia utaltassék át az egyetemre, illetőleg csak oly szűk terjedelemben adassék elé, amilyent e tárgyaknak a theológiával való kapcsolata megkíván. Ellenben a lélektan, logika és filozófia s kivált a keresztény erkölcsstan tanítására nagyobb súly helyeztessék s minden főtárgy mellett *speciális kollégiumok* legyenek. Wlasics közoktatásügyi miniszter 1897 aug. 31-én 43083. sz. leíratával megengedi, hogy az I—III, éves rendes hallgatók az egyetem bölcsészeti karán rendes hallgatókul beiratkozassanak heti 10 óra hallgatásának kötelezettségével fél éveik teljes beszámítására való jogosultsággal. Ösztöndíjak kivételével minden egyéb jogokban és kedvezményekben részesülnek. Bölcsészeti doktori szigorlatra bocsáttatnak külön miniszteri engedély nélkül. Az E. K. Tanács (206—1897. t. ü. sz.) a beiratkozásra felhatalmazta az összes hallgatókat, de az első éveseket kötelezte. Ezeknek egyetemi díjait egyházi segélyző alapokból utalványozta. De kötelezte őket, hogy a theologiai összes tárgyakból, az egyetemi tárgyak közül a filozófiai és neveléstani főtárgyakból fél évenként kollokváljanak. Különben egyetemi díjak fedezésére nem számíthatnak. A heti 10 órából legalább négyet kötelesek a filozófiai, hármat a neveléstani szakból hallgatni. A többi más tárgyak köréből is választhatják. A szigorlók heti egyetemi órái a 16-ot, az I—III. éveseké a 12 órát meg nem halladhatják. (1898/99 évi Értesítő 40. l.)

Ha e kapcsolatot értékelni akarjuk, azt kell mondanunk, hogy üdvös és sikeres volt nemcsak azért, mert a mindig anyagi nehézségekkel küzdő egyház vállairól a terhek egyrészt levette, hanem azért is, mert ennek révén hallgatóink lelke egy Schneller és Böhm Károly eszméivel termékenyült s nem egy tanulóknak kapott ott indítást szakkérdések elmélyedőbb és módszeres tanulmányozására.

Az 1899/900. iskolai évet megint örömmel nyitja meg a dékán. Évnyitó beszédét⁴ így kezdi: „Theologiai intézetünk a jelen pillanatban nemcsak egy új év örömeit élvezi, hanem egy nagyfontosságú újabb haladás hatását is“. Ez az újabb haladás abban áll, hogy a folyó évi zsinat meghatározta a *teljes négyéves tanfolyam* felállítását s az új év annak szemeltartásával indul. A dékán (Boros) úgy látja, hogy a zsinat ezzel 54 év elmultával betetőzte az 1845. évi homoródalmási zsinatnak azt az elvi határozatát, mellyel a theologiai kurzust külön választotta a filozófiától. Az 1859-ben beállított harmadik év már régen, az 1884-ben beállított szigorlóév most rendes tanulóév lett s emellett még az egyetem filozófiai kara is szolgálatra áll. A terv életbeléptetése még a jövő kérdése, mert

⁴ A theologiai oktatás feltételei. 1899/900. évi isk. Értesítő.

új tanszékek szervezését vonja maga után. A theologiai intézet vizsgáló- és fegyelmi bizottsága tanulmányozta a kérdést s egy négy évfolyamú intézethez hat tanszéket tart szükségesnek. Ezek: rendszeres theologiai, ó-, újtestamentumi bibliaismeret, filozófiai, jog és történelmi és gyakorlati theologiai. De a pénzügyi helyzetre való tekintettel egyelőre megelégednék azzal, ha az újtestamentumi tanszék betöltetnék egy rendes tanárral s a lelkésztanárok legalább félannyi órán tanítanának, mint a rendes tanárok. A javaslat a Főtanács elé került, mely elvileg elfogadta s a lelkésztanárookra vonatkozó rész meghatározásával részben meg is valósította azt. Kimondotta azt is, hogy a theologiai tanárok fizetése legalább annyi legyen, mint a gimnáziumiaké.

1848—1897-ig az intézeti hallgatók és végzetek számát ezek az adatok mutatják: 1848—1860-ig a tanfolyam kétéves, 1861—1897-ig hároméves. A *hallgatók száma*: 1848-ban 10, 1849-ben 5, (1850-ben senki sem volt a szabadságharc alatt, katonák voltak), 1851-ben 7, 1852-ben 10, 1853-ban 8, 1854-ben 11, 1855-ben 12, 1856-ban 8, 1857-ben 17, 1858-ban 13, 1859-ben 13, 1860-ban 10, 1861-ben 26, 1862-ben 21, 1863-ban 15, 1864-ben 19, 1865-ben 26, 1866-ban 26, 1867-ben 33, 1868-ban 26, 1869-ben 27, 1870-ben 15, 1871-ben 17, 1872-ben 16, 1873-ban 19, 1874-ben 14, 1875-ben 16, 1876-ban 13, 1877-ben 12, 1878-ban 11, 1879-ben 13, 1880-ban 10, 1881-ben 10, 1882-ben 9, 1883-ban 7, 1884-ben 16, 1885-ben 16, 1886-ban 20, 1887-ben 18, 1888-ban 15, 1889-ben 15, 1890-ben 17, 1891-ben 18, 1892-ben 16, 1893-ban 16, 1894-ben 9, 1895-ben 6, 1896-ban 9, 1897-ben 8.

A *végzetek száma* ez években: 8, 4, (1850—53-ban senki), 3, 7, 4, 3, 3, 1, 5, 5, 2, (1862-ben senki), 5, 5, 6, 4, 6, 6, 10, 11, 6, 7, 3, 3, 3, 5, 4, 6, 8, 11, 11, 11, 12, 10, 8, 4, 3, 4, 4, 3, 8, 7, 7, 9, 10, 7, 6.

A *tanárok száma*, mitől az intézet fejlődése elsősorban függ, ez idő alatt jóformán semmi gyarapodást nem mutat. 1897-ben épen úgy csak 1 tanár van, mint az 1847. évi szervezéskor. A többi tanár közül egyik a püspök heti 5 órán, másik kettő a két lelkész, egyik 2, másik 6 órában, két gimnáziumi tanár heti 4—4 órával, aztán az iskolai orvos és énektanító 2—2 órával.

A létszámra nézve eltérő a püspök és dékán megállapítása. A püspök szerint a papnövendékek száma apad, papi állomások üresen állanak. A dékán szerint „mindig fölös számmal voltak” úgy, hogy a végzetek egyrésze más pályára ment, valószínűen állás hiányában.⁵ Az 1893 október havában

⁵ A kollégium 1896/97. évi Értesítője, 57. l.

Kolozsvárt tartott Főtanácson a püspöki jelentés a papnövel-
dénél „némi torlódásról” számol be s örvend, hogy a papi
pálya szegényes jövedelmezősége mellett sem vesztette el vonzó-
erejét. Pedig a szükség „égbekiáltó”. Mindenütt a kepeváltságot
sürgetik, de a püspök fél, hogy később majd, mikor már késő
lesz, megbánják, akik ma oly türelmetlenül sürgetik.

Az 1898/99. évi értesítő szerint a papnövendékek száma
nem felelt meg a várakozásoknak s azért az E. K. Tanács fel-
hívására az intézet bizottsága a létszám növelése érdekében
azt a javaslatot teszi, hogy a „papnöveldebe” való lépésre elő
kell készíteni a VII—VIII. gimn. osztály azon tanulóit, akik
papságra szándékoznak lépni. Az ilyeneket nagyobb segélyben
kell részesíteni s a theologiai önképzőkörbe tagokul felvenni,
hogy a theologusokkal való érintkezés útján a pálya iránt való
hajlam és érdeklődés ébredjen fel bennük. A hallgatók száma:
I. éves 1, II. éves 2, III. éves 3, szigorló 4, összesen 10. A
következő évben két ilyen tanuló már jelentkezett s fölvetetett a
„papnövendékjelöltek” közé. A hallgatók száma most: I. éves
8 (kettő évközben kilépett), II. éves 1, III. éves 2, szigorló 3,
amit az Értesítő örvendetes gyarapodásként számol el.

A papnövendékek önképzőkörének történetéből álljanak
itt a következő vázlatos adatok: 1848 március 12-én, a nagy
napok előestéjén ülnek össze először s tanácskoznak önmű-
velésük módjain. Pénzt gyűjtenek össze s könyveket és lapokat
szereznek be. Hétköznapokon d. u. 2—3 órakor gyűlést tartan-
ak, bibliaolvasással foglalkoznak és „egyházi társalgás” útján
megvitatják tartalmát. Tizenhárom pontban megszerkesztették
szabályzatukat, melynek egyik pontja a gyűléseken való meg-
jelenést büntetés megállapítása nélkül kinek-kinek erkölcsi kö-
telességévé tette. A szabadságharc miatt a megalakult egye-
sület csak 1859-ben kezdhette meg működését, mikor első
dolguk volt a theologusok könyvtárának megalakítása. A má-
sodik évben már lapot indítanak *Egyházi Lap* címen. 1861/62-ben
egyházi beszédek és versek szavalását s elhunyt tagok felett
emlékbeszédek tartását határozzák. 1864/65-ben „*Theologusi
Önképző-Egyletté*” alakulnak s felolvasások és bibliatárgyú
pályadíjak kitűzésével foglalkoznak. 1872-ben megváltoztatják
a címet és bővítik a munkakört: *Theologusok olvasó- és sza-
valóegylete* címen nemes és díjas szavalati versenyeket tartanak.
1873-ban Simén Domokos tanár is tartott felolvasást az ön-
képző-körükben s később Boros dékán többízben.

Ének, műének, orgonázás.

A reformáció puritánizmusa kidobta a templomokból mindazt, ami fényt, csillogást jelentett, az elmélkedő lelket a külsőre irányította, ami esztétikai műélvezést nyújthatott, ami a katolikus istentisztelet pompás ceremóniáira emlékeztetett s így az orgonát is. Dávid Ferenc 1567-ben *Az igaz és hamis Isten ismeretéről* írt könyvében mondja, hogy „a sacramentumok reformálását a misén kezdték, a kürtök és orgonák használatát kizárták”. Enyedi György (Ker. Magvető 1900. 30.) a pópások éneklésben való tévelygésének nevezi azt, hogy „sípokat, orgonákat fújnak, ami nem az Isten dicsőségére, hanem a füleknek és hallgatóknak gyönyörködtetésére van s ezért a tudós emberek kirekesztették a keresztény gyülekezetekből. Mi azért elégedjünk meg az szájjal és szóval mondott dicséretekkel és eképpen magasztaljuk a mi Istenünket”, Azóta több mint két évszázadon keresztül az unitárius templomokban nem volt orgona. Annyira ment az egyháznak ez a szigorú puritán felfogása, hogy a hangszeres zenét pl. az 1629. évi utasítások (Tóth: *Az unitárius egyház rendszabályai* 37. l.) még a menyegzőknél és egyéb vendégeskedéseknél is kiküszöböltetni ajánlják. E puritán felfogás azonban nem talált a hívek részéről általános helyeslésre. A helyzet ugyanilyen volt a reformátusoknál. Bethlen Gábor pl. nem tudta megérteni, miért ne lehetne a protestáns templomokat alkalmas módon díszesebbé tenni, miért ne lehetne az orgonát a templomba bevinni, az összhangzatos éneklést meghonosítani s a liturgiát gazdagabbá, változatosabbá tenni. Hiszen ezek nem érintik a dogmákat. E ridegségnek tudta be, hogy a ref. vallás nem gyakorol elég vonzóerőt a világiakra. Különösen az ének és zene alkalmas eszköz a lélek felfelé szárnyalásának és áhítatának emelésére. Keserői Dajka püspöke által összegyűjtette az egyházi énekeket s mikor papjai azt vetették ellene, hogy az énekügy nem az ő dolga, Dávid királyra hivatkozott. Aztán orgonát is állíttatott a fejevári templomba, mely azonban életében nem készült el s nem vétetett használatba. Aztán egy angyalokkal és apostolok képeivel díszített szószéket is készíttetett a régi mellé, de azt már nem tudta kivinni, hogy a papok arról prédikáljanak. (Pokoly többször id. m.)

A protestantizmusnak ez az elutasító állásfoglalása az orgonával s a katolikusokra emlékeztető liturgiával szemben lassan és hosszú idő múlva változik meg. Az 1671. évi kövendi zsinat kimondja: „Die 3-tia trinitatis, karácson és nagypénteki éjszakai

harangozások és prédikálások és némely megholt emberek nevekről neveztetett napokon való prédikálások és inneplések és néminemű ünnepeken való babonáskodások perfectualiter minden eklézsiánkból tolláltassanak sub gravi animadversione. Templomban botránkozást szerző képek béfejérittessenek." 1707-ben szept. 22-én (Fasc. IV. 44.) Kmita János a cetusnak egy „positiva, vulgo organum”-ot (ma pozitívorgonának mondják) adományoz, amely a mai orgonáknak primitív őse. De adataink nincsenek arról, hogy mire, mi célból használták.

Ez a helyzet változatlanul a század végéig. Lázár püspök az 1805. évi Főtanácsban (42. jk. p.) jelenti, hogy némely eklézsiáink templomaikban orgonát akarnak készíttetni, melyet pro notitia kíván ezen konzisztóriumnak feladni. A Főtanács egyszerűen tudomásul veszi a jelentést. De utódja, Körmöczi, az 1814. évi téli Főtanácsnak már azt jelenti, hogy némely eklézsiában az a „rossz szokás kezdődött, hogy az eklézsia jövedelméből orgonát csináltatnak s így a szükségesebbekre sem elegendő eklézsiái jövedelmek „szükség felett valókra” fordíttatnak az eklézsiák nagy megterhelésével”. A határozat ez: „Közönséges normául megállapíttatik, hogy orgonát az eklézsia rendes jövedelméből építeni szabad nem lészen az eklézsiák terheltetése elkerülhetése tekintetéből. Azonban privatusok magok költségére, vagy az eklézsia rendszerint való jövedelmei kisebbítésén kívül az e végre szolgáló fundusnak előre a consistoriumhoz leendő feljelentése mellett az orgona conservatioja és orgonista tartás aránt is előre gondoskodván, építhetnek.” Két évvel később, 1816. évi szept. Főtanács (197. jk. p.) „nem akadályozza”, hogy Almás „az eklézsia rendes jövedelmein kívül más kútfejekből” orgonát készíttessen. Az 1821. évi ürmösi zsinat megtiltja Árkosnak, hogy a hír nélkül készített orgonát az eklézsia pénztárából kifizessék; fizessék a készíttetők a magukéból, „teljességgel nem lévén szabad orgonát építeni a közkasszából”. A Főhatóság tehát most már elvileg nem ellenzi, de orgonák építését nem sürgeti, sőt ahol lehet, mérséklőleg és akadályozólag lép közbe. Ugyanaz az eset, mint a marosvásárhelyi urak előterjesztésénél a kóták tanulása dolgában elfoglalt álláspont, mint látni fogjuk.

Az egyházi ének szerepének, jelentőségének elméletét Enyedi Györgynek egy beszédében olvassuk. Az ember éneklésekkel dicsérje az Urat: dicséretekkel, dúdolásokkal és lelki énekekkel; ne kényszerítéssel, hanem vidám szívvel, szeretetből dicsérjük az Istent. Azért nem jót cselekszenek, akik a templomokban való tisztességes éneklést kárhoztatják, mert ez eleitől fogva szokás volt az Isten hívei között. Dávid király bánatában és örömeiben dicséretekkel magasztalá az Urat. Nem

szégyen ez, hanem tisztességes dolog, sőt az isteni szolgálatnak egyik része. Másutt a templomban mind férfi, mind asszonyi állat, mind gyermek s leányzó együtt énekel a deákokkal és egyenlő szóval, szájjal magasztalják, dicsérik az Urat és kérnek segítséget. Aki nem tud, vagy nem akar énekelni, szemérmessége nem engedi, az „szívében énekeljen” és ne utálja meg az éneklőket és éneklést. A pópások az éneklésben abban tévednek, hogy „éjjel, nappal csak kintornálnak és kántálnak”. Babona az éneklést oly igen szükséges isteni szolgálatnak tartani, mert sokkal szükségesebb a tanítás, a prédikálás. Babona az is, hogy idegen nyelven énekelnek, amit a község nem ért. Ki lévén tiltva a templomokból az orgona és az akkor ismert zene minden kézi eszköze, gondoskodni kellett arról, hogy az istentisztelet dísze csorbát ne szenvedjen. Ezért hozták be — mondja Kanyaró (Ker. Kagvető, 1900. 30.) — már a 16. században német, lengyel s talán olasz nótán okulva, a négyes, sőt nyolcas hangú harmoniás éneket, „mit Bethlen Gábor, az ő példájukon okulva kényszerített később udvari kántorára”. Enyedi már nemcsak a tanulókat, hanem az egész gyülekezetet szerette volna bevonni az együttes éneklésbe.

Az egyházi énektanulás kezdettől fogva rendes tantárgy volt, minthogy az istentiszteletnek szervesen kiegészítő része. Vagy az eklézsia kántora tanította, vagy egy praeses. Külön költséget nem okozott. Dávid Ferenc az egyházi énekek átdolgozásával is foglalkozott. Magyarra fordították a Luthertől behozott s általuk is sokáig használt énekes könyvből az isteni dicséreteket. 1568 után, mikor a piaci nagytemplom birtokukba ment, lefordították a zsoltárokat is. Az énekes könyv, Jakab Elek szerint, vagy 1571 előtt, vagy a hitelveknek 1579 jul. 2. után történt megállapítása után jelent meg. Várfalvi Nagy János szerint (Az unitáriusok énekes könyveiről. Ker. Magvető, 1871.) 1570 után, de 1575 május 8. előtt, mit énekekben olvasható adatok alapján vél megállapítani. Kanyaró szerint valószínűleg 1574 előtt jelent meg, mert Heltait 1574-ben a Báthori cenzurája akadályozta meg a psalmusok és szent historiák szép énekeinek kiadásában. Mindenesetre bizonyos az, hogy Dávid Ferenc átalakította és rendezte az Antiphonákat, a hitelvekhez alkalmazta a dicséreteket, himnuszokat és zsoltárokat, írta az *Adjunk hálát mindnyájan* címűt, fordította *Erős várunk*-at s Jakab Elek neki tulajdonítja az *Ó Úr Isten, tekints reánk* címűt. Borongás ömlik el rajtuk és komoly hangulat, minek oka az egyház szenvedéseiben van s a reformátoroknak amaz elvi felfogásában, hogy a vallás belső valami, a lélek dolga, mihez nem fér a külső pompa és csillogás és világias, derült hangulat.

Az énekes könyv mellett kéziratban közkezen forogtak a zsoltárok fordításban. Ezt bizonyítják a város számadáskönyveinek adatai: 1581 márc. 13-án „Az magyar deákoknak íratlak egy éneklő könyvet 2 fl.” 1599 febr. 28-án „a magyar psalterium csinálására pergamentumot vesznek 1 frt 70 dron; márc. 2-án 2 frt 25 dron, 19-én 1 fl 80 dron. 1600 jan. 22-én a psalteriumhoz, jun. 22-én a gradualehoz vesznek pergamentumot. A nov. 23. feljegyzésből kitűnik, hogy az énekgyűjteményt a magyar kántor írta. Ezekből látszik, hogy a zsoltárokhoz az énekes könyvbe felvett alakjain kívül fordításai kéziratban elterjedve használatban voltak. Dávid Ferenc és társai által készített énekes könyvnek zsoltárokkal megtoldott hatodik kiadása ujonnan átdolgozva, hangjegyekkel ellátva, 1837-ben jelent meg, hosszú előkészítés, más-más irányokban kezdett próbálkozások után, melynek történetét a jövőre tanulság végett, röviden ide írom.

Az énekes könyv ügye másfél évtizedig foglalkoztatta a konzisztóriumot, míg egy új, a kor igényeinek megfelelő kiadást nyélbe tudtak ütni. Nem is lehet csodálni, hiszen az intézésnek célszerűtlen módját indították meg. Az 1821. évi Főtanács az espereseket bizta meg énekek szerzésével és a régiak átdolgozásával. Az 1823. évi Főtanácson jelentik, hogy felhozták az új énekeket, de a bizottság, melynek elnöke Daniel Elek, még nem tette meg jelentését. 1824 nov. 24-én (105 jk. p.) a repr. konzisztóriumban előterjesztik, hogy az énekes könyv megvizsgálására, kinyomtatására már néhány versben bizottság rendeltetett, de ez munkáját nem adta be. Baj volt, hogy a tagok távol laktak egymástól. Új bizottságot alakítanak: a tanár kar, Gyergyai László, Siménfalvi Mózes helybeli kántor a tagok. Három év múlva (1827 jan. 24-én 13. jk. p.) jelentik, hogy az énekes könyv kész van. De a kinyomtatásra nincs költség. Adassék át kinyomtatásra valamely privatusnak kedvező kötés szerint. Nem történik semmi egészen az 1830. évi dombói zsinatig, ahol megint jelentik, hogy kész a könyv. Most meg a Marosvásárhelyt levő főbb kedves atyánkfianak adják ki megvizsgálás végett. Megint három év múlva az ürmösi 1833. évi zsinaton azt jelentik, hogy az énekes könyv munkálatai annyira előrehaladtak, hogy még egy zsinati bizottság utolsó megvizsgálása után kinyomatható. Kiadják Székely Miklós rektor elnöklete alatt újra egy bizottságnak, amely (54. jk. p.) most azt jelenti, hogy a munkában még nagy hiányosságok vannak. Mit tettek? Kiadják egy más bizottságnak Koronka József elnöklete alatt, hogy az espereseket szólítsa fel szép énekek készítésére s maga is írjon, ha érkezik. És nem annyira nagy, mint jó munkát készítsenek. A következő évi Főtanács (36. jk. p.) végre

a kész munkát tisztába írta s előfizetést hirdetni határozza. Ugyanekkor jelenti Székely Sándor (37. jk. p.), hogy a halotti énekes könyv elfogyott, maga is csinált néhány új éneket s leadja azokat. Ezt is bizottságnak adják ki. Így végezte ez a kérdés másfél évtizedes egyiptomi bujdosását, mert a Főtanács úgy kezelte, mint egy egyszerű közigazgatási ügyet s az espreseket utasította, hogy készítsenek szép énekeket. Mintha az csak úgy menne. Végül 1837-ben megjelent az énekes könyv. (Részleteket l. Székely S.-nál.)

1690 febr. 18-án (Fasc. II. 470.) a tanárok meghagyják a tógásoknak, hogy 2 hét alatt mendikánsaikat énekekre tanítsák: egy ének dallamát mindenkinek, aki novicius lett, tudnia kell, mert különben a szenior a cétus elé idézi s büntetése 15 dr.

A műéneket, vagy amint akkor mondták a *harmoniat* a 19. század 20-as éveiben kezdik tanulni. Hatással lehetett az 1819-ben Kolozsvárt alakult zenetársaság. 1821 okt. 7-én (Fasc. X. 449.) törvényt hoznak a harmonistákról. Hogy a műéneket jobban fejleszthessék, a harmonistáknak „néminemű praerogativák és iskolai közönséges terü alól feloldoztatások” engedtetnek.

1. A harmonisták praesese legyen az exaktor mellett egyik felszedője az eklézsiában begyülő böjti pénznek és birjon mindazon jogokkal, melyekkel más praesesek birnak, úgy azonban, hogyha praesessé léte előtt egyszer sem orált és prédikált, egyszer köteles a maga gradusa szerint orálni és prédikálni.

2. A harmonisták száma 24, még pedig 12 rendes, 12 póttag. A 6 első az ökonomiától egy évben egyszer ment legyen és a praesessel és 6 más társával osztozkodjanak az énekből begyülő pénzen; az esetleges hiány a 12 póttagból pótoltsák s ezek is részesedjenek. A konzisztórium e javaslatot azzal a módosítással fogadja el, hogy a harmonisták a juratusok közül választassanak, ezek amúgy is szabadok az ökonomiától. Utasításuk ez:

1. A praeses a harmonisták szavazatával választatik, a választást köteles elfogadni, különben iskolai jogokat nem élvez és a harmonia órákat látogatni.

2. A választást a rektor erősíti meg.

3. A praeses hívja össze a harmonistákat s együtt határozzák meg az órát. Rendes óra hetenként 1, rendkívüli több is, melyet a praeses előre jelez. A praeses csengettet gyűlésre.

4. A meg nem jelenő 25 drt fizet, ennek harmada a praesese, a többi a tagoké, másod ízben 50 drt, harmadszor 100 drt. Azután jelentendő a rektornak.

1822 jan.-jában (Fasc. X.) az énekbeli harmonia jobb karba állíttatása tekintetéből a harmonistáknak a konzisztórium bizonyos előnyöket nyújt, bizonyos terhek alól felmenti. 1824-ben

a bölöni zsinaton az a panasz, hogy az éneket nem akarják tanulni. A határozat az, hogy olyant, akinek van tehetsége s nem akarja az éneket tanulni, nem szabad papnak rendelni. 1829 dec. 6 án Daniel Elek főgondnok jelenti, hogy marosvásárhelyi afiai-nak értésére esett, hogy a kollégiumban egy arra felvett „muzsikamester” tanítja az éneket. Kéri azok nevében, hogy tiltassék el a tanítástól s az ifjak is. Az igazgatótól jelentést kér a konzisztórium s ez alapon dec. 15. ülésben kimondja: „a kóták tanulására mostan felvett mód megakadályoztatására annyival is inkább nem lát okot, mert a kótának s énekeknek kóták szerint való taníttatása régibb konz. határozásnál fogva a kolozsvári kántor kötelességévé volt téve. De az most beteg, nem járhat fel. A tanulók között egy sincs, ki mint praeses taníthatná. Már számos ekléziában van orgona s ezért elkerülhetetlenül szükséges a kótákkal való szoros ismeretség. 1830 márc. 28-án megint írja a főgondnok, hogy vélekedését marosvásárhelyi több afiával együtt az énektanítás tárgyában nem változtathatja meg, dacára a konzisztórium határozatának. A konzisztórium azt válaszolja, hogy a (közben tartott) Főtanács a repr. konz. jegyzőkönyvének felülvizsgálása alkalmával a határozatot jóváhagyta, tehát nem áll módjában ezen változtatni. De a zsinaton újra elő lehet venni s megint megtárgyalni. Az 1830. évi dombói zsinat kimondja: hogy a szükségesebb tárgyak tanulására rendelt órák az ének tanulásával el ne foglaltassanak, hanem csütörtökön és vasánap az istentisztelet idején kívül „a fennforgó móddal” is tanulhatják a kótákat és énekeket. Az 1833. évi ürmösi zsinaton az igazgató jelenti, hogy az éneklés tanulása megcsökkent úgy, hogy még harmonia sem volt. A zsinat az igazgatóságra bizza, hogy „ezen fogyatkozás megjobbítassék s ifjaink a jó nevelésnek ezen ágában is hátra ne maradjanak”. 1834 jun. 15-én a repr. konz. tárgyalja „a szépéneklést tanuló ifju társaságnak” kérését, hogy az énektanulási intézet állandósíttassék úgy, hogy a *tanító fizetését a jövő iskolai év elején ők maguk fedezik*, a pénz kezelésére s a tanító fizetésére a konz. rendeljen ki egy perceptort, ki felügyelné az énektanulást is. A konz. helyesli a tervet, kirendeli ifj. Gyergyai Ferencet és Pataki Józsefet s a főgondnok és konzisztorok mindjárt bizonyos összeget adnak e célra. De az 1838. évi tordai zsinaton az ifjúság 11 pontot tartalmazó kérésében már ott van, hogy az ének iskolai tanítását fizesse a pénztár, ne a diákság.

Igy áll a harmonia kérdése, mikor 1839-ben a Főtanács az iskolai törvényeket megalkotja. E törvények szerint énekkar elnököt és harmonistákat az énekbeli jártasságuk megpróbáltatása után a volt harmonia praeses ajánlására a rektor-professzor nevez konzultálva a pedagogarchát is. Az énekkar elnöke és

harmonisták ha kiszabott kötelességeikben el nem járnak, az elnök az elnökséget és azzal egybekapcsolt beneficiumot örökre elveszti; az egyes tag pedig minden egyes esetben, ha a gyakorlási órákban meg nem jelen, a leckét mulatók büntetése alatt lesz, kivéven az utolsó esetet, midőn csak az énekkarból rekesztik ki ünnepélyesen; a közalkalmi harmoniára meg nem jelenő pedig 24 p. kr. betételére büntettetik. A harmonisták birsága a harmonisták kasszájába foly be. A harmoniae praeses, aki minden klasszistákat a retorokig bezárólag hetenként kétszer éneklésre tanítani köteles, fizetésül a bőjti pénz fele részét kapja. A karének elnök és díjszedő teendője volt minden kolozsvári atyánkfiát magok személyekben megtalálni, másra a kéregetést nem bízni s így a bőjti pénzt felszedni. A törvény előírja azt is, hogy mind a deák, mind a publikus a templomba énekes könyvet vinni s abból énekelni köteles. A későbbi törvények nem tartalmazznak intézkedéseket a harmoniára vonatkozólag. 1840 okt. 4-én a konz. megbizza Erkel János „hangászmestert”, hogy naponként d. u. 6—7-ig az éneklésre nagyobb hajlammal biró ifjakat tanítsa. 1841 febr. 29-én, miután elfogaltatása miatt lemondott, a konz. méltányoló elismerését írásban fejezi ki az énektanításban kifejtelt buzgóságáért. Megbizzák Török Pált, hogy a 6 órából 3-t templomi, 3-t kotta szerinti énektanításra fordítson. Kőváry különösen kiemeli Iszlai László felügyelő gondnok buzgólkodását a harmonia tanítása ügyében. Szerinte a harmonia mesterét ő fizette. Előbb titkára Koncz Sándor tanított, később Erkel Ede (a konz. jegyzőkönyve szerint: János) nyelv- és zongoramester. Német szerzőket vett elő, kiket Kőváry fordított magyarra s hogy mennyire német szellemben tanított, annak bizonyossága az, hogy a legelső, amit tanított, a Rajna-dal volt. Az 1843. aug. 31. tartott Főtanács köszönetet mondott Iszlai Lászlónak, ki énekkar alapítására Brassaival együtt gyűjtést indított s az eredményről elszámolt. Az összegből ő maga 250 rft alapítványt tett s a magáéból 650 rft 43 krt költött (Biás: Unitárius egyháztört. adatok 224. l.). A Főtanács egy nappal később méltányoló elismerése mellett tudomásul veszi iskola-felügyelő gondnoki állásáról való lemondását. Az igazgatóságnak 1843. nov. 16-án jelentik, hogy Iszlai és Brassai az általuk gyűjtött összegekről a Főtanácsnak elszámoltak. A képviselőtanács helyénvalónak látja figyelmeztetni az igazgatóságot, hogy kollektázó gyűjtést akár ő, akár egyes tagjai csak a tanács előleges helybenhagyásával nyíthat s bocsáthat ki.

1842. ápr. 21-én az igazgatóság azt a kérdést tárgyalja, hogy miképpen lehetne jobban bevezetni az ifjuságot az orgonálásba. Felkéri a helybeli kántort, hogy heti 2—3 órát

adjon, míg e végre egy fundusról gondoskodhatnak. Május 7-én azt tárgyalják, hogy szükséges volna a nagy hallteremben a már régebben tervezve volt orgonát létrehozni. Megbízják Brassait, hogy a nála levő, különösen „a muzsikás eszközök vásárlására begyűlt közpénzből“ a jelenleg az iskola használatában levő klavirt minél olcsóbban alkudja ki és vegye meg. Aug. 29-én az igazgatóság jegyzőkönyvre véteti, hogy az ének az alsó osztályokban, kivéve az elsőt heti 2 órában 3—3 osztályonként taníttatik, de nem szaktanító, hanem a harmoniae praeses által.

1854. ápr. 29-én az igazgatóságban Pataki József felügyelő gondnok indítványozza, „az iskola klavirjára való eddigi felügyelet helyett“ alakíttassék egy klavir-társaság, mely azt saját költségén tenné használhatóvá s jókarbantartásáról gondoskodnék. Megbízják az igazgatót, hogy intézzon felszólítást e tárgyban az ifjúsághoz s tegyen az eredményről jelentést. Nem találtam meg a jegyzőkönyvben, hogy mi lett az intézkedés eredménye. Az 1844/45. isk. év elején megint jelenti az igazgató, hogy a harmoniát tanuló ifjak száma nagyon megkevesedett és szükséges volna heti 2 órán orgonát tanulni. Az igazgatót megbízják, hogy indítson aláírást s a jelentkezőket szorítsa rá s az orgona tárgyában keresse meg a kántort.

Az 1845. évi törvények tárgyunkra vonatkozólag csak annyit tartalmaznak, hogy a harmonisták illő díj mellett valahányszor kivántatik, temetésen megjelenni tartoznak.

1851. nov. 17-én az igazgató előterjeszti, hogy szükségesnek látná a harmonia tanítását és a kótaszerinti éneklés „felállítását“, mire Csehi Sándor segítségét ajánlá, továbbá a romladozott klavir megigazítását, mi nélkül az orgonálásban nem gyakorolhatják magukat és egy kótakönyv csináltatását. Megkeresik az E. K. Tanácsot, hogy utalványozza a költséget a harmonia alaptőkéjéből. A Tanács 1852. ápr. 15-én utalványozza a költséget, hogy a „hazai viharok“ miatt megszünt tanítást, amint az ifjúság óhajtotta, megint meg lehessen kezdeni. Az igazgató tűzzön ki alkalmas időt a belső állapotra készülő ifjaknak a klaviron való tanulásra s ebben őket senki ne akadályozza. A többiek a meghatározott időn kívül gyakorolhatják magukat. Így folyt az ének és orgonálás tanulása addig, míg az 1855. évi zsinat a *harmoniat és énektanulást kötelezett tantárgynak* mondja ki s életbeléptetését az igazgatóságra bízta. Okt. 2-án az igazgatóság a felosztályúak énektanítása ügyében azt határozza, hogy a preceseken az éneklés úgy intézendő, hogy az összes énekeket énekeljék egymás után, hogy az mintegy énekiskolává válják; az alosztályúaké pedig úgy, hogy a gyermekeknek módjuk legyen a halottas énekek betanulására is. Az igazgatóság 1856. okt. 4-én szük-

ségesnek látja a szépének (harmonia) tanítását „visszaállítani”, „ami főiskolánkban mindég fenn is állott”, de a közelebbi két év alatt a tanulók pontatlansága s Székely Albert köztanító (1—2. el. o.) eltávozása miatt teljesen megszűnt. Megbízják Berde igazgatót, hogy Csehivel egyezkedjék s tegye meg a szükséges intézkedéseket. De az egyezés — úgy látszik — nem sikerült s 8-án énektanítóul Göncz Mihályt terjesztik fel. 1857 nov. 12-én felhívja az E. K. T. az igazgatóságot, hogy „nemcsak a templomi, hanem a mesterséges éneklés és orgonálás kellő terjedelemben tanítása végett orgonaszerzésről intézkedjék. Kovácsi igazgató jelenti, hogy intézkedett már, hogy a mintegy 40 tanuló hetenként 3 órai oktatást vegyen az éneklésben és a tanulók maguk díjazzák a tanítót havi 14 ezüst forinttal. Megbízják, hogy az orgonára kérjen be költségvetést. 1858 okt. 7-én Kovácsi igazgató jelenti, hogy a vallásos ének tudása és ismerete mindinkább hanyatlik. Azért úgy intézkedett, hogy a felosztályúak és theologusok közül azok, akik harmoniára nem járnak, járjanak kötelezően heti egy órán énekre. A mesterséges énektanítást is életbeléptette, de az önként ajánlkozók nincsenek annyian, hogy az egyenként egy óra fizetett 10 p. krral tanítót lehessen fogadni, tehát pótolni kellene a közpénztárból.

Az énektanítás ilyen módon sehogy sem akart sikerülni s ezért 1859 jul. 18-án az igazgató javaslatára visszaállítják azt a régi szokást, hogy a tanítást a helybeli kántor végezze, az elemi iskolában és 1 g. o.-ban a segédkántor, a többiekben a rendes kántor. 1861 nov. 30-án Kovácsi igazgató javasolja, hogy az orgonatanítást iskolai tanítóságra készülő ifjainknak legcélszerűbben a Konzervatóriumban végezhetné Ruzitska úr, a költséget egyes hitrokonok s a közpénztár fedezné. Kiválasztanak 8-at s ezek év végén vizsgálatot tenni kötelesek.

Végre elkészülvén az iskola orgonája, az E. K. T. 1860. 272. sz. a. az orgona tanulását a theologusokra nézve kötelezővé tette tandíj mellett. A tandíjat 1869/70 szept. 1-től megszüntette, az orgonálás tanulását a gimnáziumi tanulóknak is megengedte. Már a téli vizsgálatokon többen dicséretes előmenetelt tanúsítottak (Ker. Magvető, 1870. 154.). 1870 szept. 18-án (E. K. T. 318. sz.) a harmonia tanulását is kötelezővé tette a IV. g. o.-tól kezdve az alkalmas hanggal rendelkezőkre nézve úgy, hogy a IV. gimn. osztályon alul levők és a theologusok közül is, kiknek tetszik, járhatnak. A tandíjat itt is megszüntette.

Az 1871. évi törvények szerint temetésre halotti énekes könyvvel ellátva kell megjelenni. A harmonia temetési díja 10 frt, mely év végén a harmonisták között egyenlően osztandó el.

Az 1878. évi aug. Főtanácsra az igazgatóság jelentette, hogy a theologusok szükségtelennek tartják az orgonatanulást, kedvetlenül járnak az órákra; azért javasolja, hogy ne legyen kötelezett tantárgy, hanem taníttassék olyan gyermekeknek, kiknek erre kedvök s tehetségök van. A theologusok pedig járjanak harmoniára. Az E. K. T., utólagos jóváhagyás reményében, már életbe is léptette az új rendet. A Főtanács elfogadja azzal a módosítással, hogy csak az önként jelentkezőknek taníttassék. 1880-ban lépett életbe az 1860 május 1. napi alapítvány egy falusi iskolai tanítóságra s orgonistaságra készülő szegény diák segélyezésére. (Ez alapítvány története ez: 1832 május 1-én akkori diákok 27-en kötelezték magukat, hogy a viszontlátás édes örömeire s ha valamelyikök rászorulna, kölcsönös felségelésért 1860 május 1-én a kollégium főnöki szobájában összejőnek. Többen meg is jelentek, köztük Kriza, jegyzőkönyvet vettek fel, összeadtak 84 frtot, mely 210 frt 90 krra nőtt s kamatját most adták ki először. Ez volt, tudomásom szerint, kollégiumunkban az első osztálytársi találkozó.)

1878/79-ben alakult a *Dalkör* külön alapszabályokkal. Célja: az ifjúság gyakorlása a műénekekben. Tagja minden felsőosztályú tanuló, aki alkalmas hanggal bír. Az 1879/80. évi Értesítő szerint vagyona 29 frt 16 kr. Ez évben szereztek egy hegedűt és több hangjegyfüzetet. Több alkalommal sikeresen működött, különösen templomi istentiszteletek alkalmával. Vezetője Boér Gergely, védnöke Benczédi, a következő évben Nagy Lajos. 1881/82-től vezetője Stöger Béla zenetanár, 1889/90-től Iszlai Márton szaktanító.

Az 1896. évi Rendszabályok *Iskolai egyletek* c. külön fejezetben tárgyalja az ifjúsági dalkört, melynek tagjai az I—VIII. gimn. tanulók és a papnövendékek közül azok, akik alkalmas hanggal rendelkeznek. A „dalárda” nyilvánosan is szerepelhet az igazgató engedélyével temetéseken, ünnepélyeken, istentiszteleteken. A temetéseken való szereplés díja 12 frt, melyből 2 frt a karmestert illeti.

8. fejezet.

A német nyelv tanítása.

Mária Terézia 1773 aug. 18-án adja ki rendeletét a német nyelv tanításáról. „Hogy elkerültessenek jövőben azok a nehézségek, melyek az iskolákban, valamint a legmagasabb szolgálatban abból, hogy igen sokan a német nyelvet nem beszélik, eddig felmerültek”, megrendelte, hogy a kormányzék mind a tanárokat, mind az ifjúságot e nyelv megtanulására komolyan

buzdítsa, hozzátéve még azt is, hogy a hivataloknál különös figyelembe veszik azokat, akik a többi szükséges tulajdonság mellett a német nyelven való fogalmazásban is jártasok lesznek. Nálunk ezelőtt a rendelet előtt nem találok nyomát annak, hogy a német tanításának és tanulásának szüksége felmerült volna. A reformátusoknál az előkelőbbek kezdték először sürgetni a nyelv tanítását és magánúton már a királyné rendeletének megjelenése előtt kezdték taníttatni gyermekeiket. Náluk Kolozsvárt 1761-ben a németnek már köztanítója volt. Nagyenyeden 1771 végén kezdték tanítani. A ref. főkonzisztórium a kollégiumok előjáróságaitól véleményt kér arról, nem volna-e helyes a németet az elemi iskola első osztályában kezdeni. 1780-tól kezdve pedig előírja, hogy a tanuló a szintaktikai osztályból a külön német osztályba lép s itt addig marad, míg folyékonyan megtanul (?) beszélni.¹ A diákok nálunk is hamar észrevették a német nyelv tudásának gyakorlati előnyét. A rendelet megjelenése évétől kezdve a szeniorok eseteket jegyeznek fel, hogy egyesek Szebenbe, Brassóba mennek német szót tanulni. Sőt már azelőtt vannak esetek feljegyezve. 1747 április 3-án (Fasc. IV. 721.) Fejérvári Sámuel, a poézis preceptora Szebenbe megy a *linguam saxoniam*-ot tanulni. 1764 május 31-én (Fasc. V. 297.) Agh István püspök fia jő haza ugyanonnan 10 hónapi ottidőzés után „cum commendabili cognitione linguae Germanicae”. Mikor a királyné rendelete megjelent és 1773-ban egy diák Szebenbe ment német szóra, a főnök azt a csúfondáros megjegyzést tette: „Egér nem fér jukába, tököt köt a farkára”. (Fasc. VI. 79.) A következő évben egy Brassóba menő diák ilyen szándékára azonban Isten segítségét kéri. (Fasc. VI. 98.). 1776-ban beiktatták Nagy Györgyöt a német nyelv tanárává s szept. 20-án a saját maga nyelvtanát kezdi tanítani (Fasc. VI. 127.). Benczédi téved tehát, mikor a német nyelv tanításának kezdetét 1784-re teszi.²

Igaz azonban, hogy a német behatóbb tanításának II. József rendelete adott lendületet. 1783 jan. 8. rendeletével eltörölte a hivatalok betöltésénél a régi alkotmány szerű szabad választást s kijelentette, hogy a kinevezéseknél semmi egyébre nem tekint, mint az érdemre és tehetségre. 1785 dec. 8-án pedig a németet tette a kormányzás nyelvévé a közigazgatás egész területén, valamint a hivatatok és hivatalos érintkezés nyelvévé is. S elrendelte e nyelv tanítását az iskolákban is. Érdekes és egészen rávall a rendelet megokolása. A közügyekben — mondja

¹ Török J.: A kolozsvári ref. kollégium története.

² A kolozsvári unitárius kollégium vázlatos története. 1900/901. évi Értesítő.

— a holt latin használata azt mutatja, hogy a nemzet nem érte el még a felvilágosodás fokát s nem veszi észre és tűri, hogy olyan nyelven kormányozzák, melyet nem ért. A többi művelt nemzeteknél a latint a közügyekből már száműzték s csak Magyarországon, Erdélyben és Lengyelországon tartják még. De — kérdehetjük — miért nem rendelik el a magyart? Mert az országban a német, szerb, tót és román nyelvet annyian beszélik, hogy a magyart nem lehet közösnek mondani. Mennyi kényelem származik abból, hogy az országban csak egy nyelv használtatik, a részek szorosabban összekapcsolatnak, a lakosok a testvériség közelebbi kötelékeivel köttetnek össze, mint Francia-, Angol- és Oroszország példái mutatják! S a magyaroknak is mekkora előny, ha csak egy nyelvet kell tudniok s mégis hivatalt kaphatnak! Ezután előírja, hogy mely hivatalok mely időtől fogva tárgyalnak és leveleznek németül s mely időtől nem kaphat hivatalt az, aki nem tud németül s végül: *„a latin iskolákba nem vehető fel olyan gyermek, aki németül olvasni és írni nem tud“*. A király hangsúlyozza, hogy *„érett megfontolás és teljes meggyőződés után“* adta ki e rendeletet *„a magyar nemzet kényelmére és becsületére“*, nem pedig azért, hogy a nemzeti nyelveket kiírta, vagy hogy a különböző nemzetek anyai nyelvüket ne használják, vagy hogy saját maga kényelmét szolgálja. És e terv végrehajtásától semmiféle előterjesztés nem fogja elriasztani.³ A gubernium utasításul adja, hogy a jövő iskolai év elején a németül beszélő s a latin iskolák I. osztályába felvett tanulókról kimutatást kell felterjeszteni.

E rendelet ellen számos vármegye tiltakozott, Jakab Elek szerint a reformátusok is hosszabb ideig vonakodtak életbe léptetni, mert nagyobb számuk s hatalmas főuraik nagyobb ellenállásra bátoríthatták. Ez tévedés, mert ellenállásuk nem ennek a rendeletnek, hanem a Norma Regiának szólt, amint Török István többször idézett művében olvassuk. Sőt Pokoly szerint a németet nem felségrendeletre, hanem hasznos volta miatt már korábban kezdik tanítani. Ezt a rendeletet minden vonakodás nélkül végrehajtották. A ref. főkonzisztórium már 1784 aug. 8-ról megrendelte, hogy a kollégiumi előjáróság alkalmazkodjék a királyi parancsolathoz. Az I. osztálybeli német tanító mellé még két más tanítót alkalmaznak a felsőbb négy osztályban, hogy minden nap egy órán tanítsák a németet. (id. m. 320. l.). Mi is végrehajtottuk. A végrehajtás úgy történt, hogy a latin iskolába menőknek az eddigi latin helyett a magyar nyelv tanítását rendelték el, ebből az osztályból mentek a tiszta német osztályba, ahol olvasni s írni tanultak s mikor vizsgáztak,

³ Uzoni—Fosztó: id. m III. 950—953. l.

felléptek a latin és magyar tanítás-nyelvű gimnázium első osztályába. A gimnázium három alsó osztálya német nélküli volt. Az ú. n. humanitas-osztályok (a mai IV—V. o.) heti 12 német órával s a filozófiai tanfolyam 3 éve is 4—4 német órával szerepel. Az alsóbb osztályt *kisebb*, a felsőbbet *nagyobb német* osztálynak nevezik. Utóbbit alkották az oratorok, poeták és a klasszisták közül azok, akik a német nyelvben nagyobb előhaladást tettek (Fasc. VI. 382.). A nagyobb német osztály 1787 febr. 1-én (Fasc. VI. 404.) tett először vizsgát „német stílusból“, ami magyarból németre fordítást jelent. Vizsgálat németből Kolozsvárt mindkét félév végén volt, Tordán és Torockón egy évben csak egyszer. A vizsgálatot tett tanulókról a kimutatást évről évre felküldötték, mert a kormány szigoruan követelte. 1785 márc. 30-án a püspök felterjesztése szerint a német osztályból mint németül írni és olvasni tudó ifjú 18 bocsáttatott fel a latinba, az okt. 5. jelentés szerint 19. A szenior 1782-ben *Aurora aurea* címen írja be (VI. 246.) a Fasciculusba József türelmi rendeletét, mely a keresztény türelem nevében minden vallási kényszert kizár s eltiltja, hogy bárkit vallásáért vagy vallása változtatásáért üldözzenek, rá börtönt, máglyákat, gályát, vagy nyilvános közmunkát rójjanak. S mégis a későbbi aulikus érzelmű Augusztinovics József halála alkalmából meg nem állhatja, hogy naplójában szerencsés útat ne kívánjon a németnek. És a szelidlelkű P. Horváth Ferenc főgondnok, aki József minden intézkedésében csak a jó szándékot látja, elfojtott fájdalommal mondja: „Midőn minden atyáknak német nyelvre taníttatni magzataikat egész igyekezete, a nevedő ifjúságnak erre való hajlandósága idővel azt elvégezné, helyesebb volna arra az időre várni“.

1790 febr. 24-én jő a gubernium rendelete (Fasc. VII. 15.), hogy a következő három napon a beteg császár felgyógyulásáért imádkozzanak az unitárius templomokban. Huszonötödikén megkapja a rendeletet a főnök is azzal a meghagyással, hogy attól a naptól 28-ig az egész iskola ifjúsága naponként kétszer menjen a templomba s imádkozzék. Mikor az utcán sorban mentek, — jegyzi fel — hallották, hogy más vallásúak egymás-közt suttozták: méltó is, hogy az unitáriusok a császárért imádkozzanak, aki nekik s vallásuknak szerfelett kedvezett. Május 2-án, temetésekor gyászistentiszteletet tartottak, mikor egyházi beszédet Almási, orációt Márkos György tartott. Akkora volt a minden vallású és nemű hallgatók száma, amilyen emberemlékezet óta templomunkban nem volt. (Fasc. VII. 23.) Május 22-től (Fasc. VII. 30.) a gubernium átír a konzisztóriumhoz, hogy „a jelenlegi változások alkalmával“ az unitárius ifjúságnál különböző tiltott és szokatlan izgalmak (animi motus) nyilván-

nulnak, éjjel kihágásokat követnek el, az ablakokat beverik, szembejövőköt — különösen németeket — megverik. Kéri, hogy minden módon igyekezzenek arra, hogy e kihágások megszűnjenek. Lám a konzisztórium a József németre vonatkozó rendeletét végrehajtotta húzavona és ellenkezés nélkül. De az ifjúság lelke még sokáig rezonált e rendeletre s József halála alkalmával ilyen jelenségekben nyilvánult. Lélektanilag természetes és könnyen megérthető, hogy a nemzeti szellem ébredése néha kihágásokban, fegyelmezetlenségben nyilvánul és annál inkább, minél szűkebb és keményebb korlátok közé van szorítva az iskola rendje s az ifjúság mozgási szabadsága. Bármilyen hálás szívvel vette is a vezetőség II. József türelmi rendeletét, halála után az a közhit volt elterjedve nemcsak az ifjúság között, hanem a nemzet közvéleményében is, hogy most már vége a német világnak. Az ifjúság ilyen módon adott örömeinek kifejezést. Ezután a német állandóan benne van a tanulmányok rendszerében s több-kevesebb sikerrel és eredménnyel tanítják. A diákok csupán kénytelenségből tanulták, nem szeretettel s a helyzet nálunk is az volt, ami a reformátusoknál, hogy a nemzeti szellem felébredésével 1794-ben már panaszkodnak a professzorok a német tanulásában mutatkozó hanyatlás miatt. 1839-ben a ref. kollégium előjárósága határozza, hogy addig nem subszkribálhat senki, míg a németből nem tud meglehetősen fordítani. 1847-ben náluk is a Brassai okszerű vezérét használták. Nálunk 1815 szeptemberében a repr. konzisztórium egy igen érdekes és üdvös intézkedést tett. A német tanításában nagy akadálynak érezték azt, hogy a felsőbb leckéket hallgató ifjak mind egy órán tanulják. Pedig — mondja a határozat — felesen vannak, kiket magyarról németre fordításban kellene gyakorolni s olyanok is, „kik még az artikulusokat sem ismerik, sőt olvasni sem tudnak”. Ezért két osztályba osztják őket „*egyéb leckékre s azokbeli előmenetel és igyekezetre való tekintet nélkül*”. Ez más szóval azt jelenti, hogy a németnél az osztályrendszer helyett a *kezdők és haladók* csoportjába osztják őket nyelvi tudásuk szerint. Ebben az állapotban találta a tantervet a szabadságharc után az abszolútizmus, mely a német előadási nyelvet hosszú időn át jóformán siker nélkül erőszakolta.